

PAPYRUS

TIDSSKRIFT FOR DANSK ÆGYPTOLOGISK SELSKAB

41/1

JUNI 2021
41. ÅRGANG

4 **Hvad skete der med Akhenatens kolosser i Karnak?**

Lise Manniche

22 **Post til en afdød: Nebetitefs genfundne brev**

Rune Nyord

30 **Hyæner**

Lise Manniche

40 **En ildelugtende historie: purpurfarve i tekstiler**

Andrea Byrnes

43 **Podemanns runde dag**

Paul John Frandsen

44 **Malqata Nord**

Lise Manniche

47 **Siden sidst**

Louise Alkjær

OM FORFATTERNE

Louise Alkjær, cand. mag., underviser på Folkeuniversitetet

Andrea Byrnes, PhD (University College London), uafhængig forsker

Paul John Frandsen, mag. art., lektor emeritus på Københavns Universitet

Lise Manniche, mag. art, PhD (Cambridge), ekstern lektor emeritus på Københavns Universitet

Rune Nyord, Assistant Professor på Emory University i Atlanta, Georgia

ENGLISH ABSTRACTS

What happened to the colossi of Akhenaten at Karnak?

Lise Manniche

For a seminar on 'Iconoclasm' originally due to have taken place in Liège in May 2021 the author was invited to take up the question of the ultimate fate of the Karnak colossi of Akhenaten, and it was decided also to present a more detailed version of it in Papyrus. In order to assess the extent of the 'interference' the identity of the colossi and the nature of the marks induced on the colossi *ante mortem* (during their manufacture) are first discussed at some length, followed by a presentation of the evidence apparent *post mortem* (vandalism undertaken by a third party). Whether this can indeed be classified as iconoclasm rather depends on the criteria set out.

Nebetitefs letter to a deceased relative

Rune Nyord

A First Intermediate Period stela now in the Michael C. Carlos Museum at Emory University, Atlanta was first noticed in 1958. Due to a 'letter to the dead' on its *verso*, copied in haste while the stela was in transit in the antiquities trade, it entered into scholarly literature while, on the other hand, its context and the identity of the writer were not fully understood at the time. Nyord has made a careful study of both faces, to be presented in the Journal of Egyptian Archaeology, but with a summary revealed here.

Hyena

Lise Manniche

The interest of the Egyptians in the animal world around them is reflected in their wall decoration as well as in various objects. Having escaped any religious connotations the hyena was chiefly hunted for its food value, but for this reason it also ended up featuring in the popular desert scenes from the earliest times and to the end of the New Kingdom. Only in the Old Kingdom does it feature as a domesticated animal, though recent excavations have shown this practice to have been continued at least into the Amarna period. The author presents the history of the hyena in Egypt, concluding with an eyewitness tale from the great Belzoni.

A smelly affair: purple textile dye

Andrea Byrnes

Having previously taken an interest in Coptic textiles in the Petrie Museum the author became intrigued by the vibrant purple colour of a woollen grapevine border on UC75907 and decided to investigate its nature further. Among the Romans wearing purple was a highly visible sign of wealth, status and an opulent way of living, and it became the favourite colour of emperors. Its manufacture was a closely guarded secret, the best quality of the dye, known as Tyrian purple, was produced in quantity on the shores of the Mediterranean. It derived from shells of three branches of the *Muricidae* family. Although it brought the city of Tyrus considerable wealth, the inhabitants were forced to endure its rather unpleasant smell. The history of the dye and the mechanics of obtaining it are presented here.

Jørgen Podemann Sørensen turns 75

Paul John Frandsen

An esteemed colleague turns a corner. Podemann (as he is known) has dedicated his working life to the history of religion in its broadest sense and to the religion of Ancient Egypt in particular. He is a gifted lecturer, and, paired with his no mean sense of humour, he has inspired a great many people in lecture halls as well as through his writings. At university level his talents as a mediator have facilitated many a scholarly debate.

Malqata North

Lise Manniche

On 8 April a new worker's settlement was revealed by the Egyptian authorities behind the mortuary temple of Ay and Horemheb on the west bank of Luxor. The town showed very well preserved serpentine walls; quarters for habitation; kitchens and workshops; and a number of artefacts of late 18th dynasty date as well as from intrusive, later burials. A few jar inscriptions were spotted and a photo of one docket. The present notes are gathered from various reports in the media, including recordings with those in charge (Zahi Hawass and Mustafa Waziri) to which have been added a few references to relevant (lesser known) articles.

PAPYRUS udgives af

Dansk Ægyptologisk Selskab

c/o Carsten Niebuhr Afdelingen ToRS
Københavns Universitet Amager
Karen Blixensvej 4, bygning 10
2300 København S

Hjemmeside: www.daes.dk

DÆS e-mail: mail@daes.dk

Papyrus e-mail: lise@mannique.org

Bank: Danske Bank
1551-0007347383

Bestyrelse

Tine Bagh (formand)

Else Steenberg (sekretær)

Louise Alkjær

Diana H. Barfod (kasserer)

Paul John Frandsen

Mette Gregersen (næstformand)

Ole Herslund

Mette Holst

Merete Allen Jensen

Lise Manniche (Papyrus-redaktør)

Elin Rand Nielsen (webmaster)

PAPYRUSredaktion

Lise Manniche (ansv.)

Louise Alkjær

Elin Rand Nielsen

Rune Nyord

Grafisk design: Merete Allen Jensen

Tryk: P.E. Offset, Varde

Papyrus udgives med støtte fra
Kulturministeriets Tidsskrift-
støtteudvalg.

Eftertryk kun tilladt med skriftlig
tilladelse fra redaktion og forfattere.

ISSN 0903-4714

Omslagsbilleder

Karnak Øst fotograferet i 2009, set
fra vest ned langs Chevriers øst-
vestgående udgravning. Foto LM.
Kolossen (E12) i Luxor Museum.
Foto LM.

Hoved af kolossen (D10) dekon-
strueret digitalt ifølge brudfladen
(ansigtet er for længst blevet sat på
plads). Foto Ahmed Amin.

Redaktionelt

I disse ekstraordinære tider, hvor vi er gået ind i andet år med ingen eller begrænset adgang til universitetsbiblioteker, ser man med fornøjet tilfredshed på de hyldemeter af arkiverede særtryk og fotokopierede artikler, der har hobet sig op i ens arbejdsværelse gennem et langt liv. Sammen med det stadigt voksende materiale, der bliver lagt på internettet og, hvor alt andet svigter, en email til endnu aktive kolleger, kan det lade sig gøre at skrive videnskabeligt underbyggede artikler både til Papyrus og internationale tidsskrifter – en kvalitet, der afspejler sig i de mange bibliografiske noter, som vi i redaktionen ynder at fylde siderne op med.

Redaktørens artikel om Akhenatens særegne kolossalstatuer er foranlediget af et seminar om "ikonoklasme", der skulle have fundet sted i Liège i Belgien i maj, men som nødvendigvis blev afholdt via zoom. Artiklen rummer argumenter og detaljer, som seminaret ikke gav plads til (der planlægges dog en publikation af alle indlæggene om dette fascinerende og stadig aktuelle emne). Rune Nyord, der nu underviser i ægyptisk kunst og arkæologi på Emory University i Atlanta, Georgia, bemærkede i universitetets samling en stele, der i sit indhold kompenserer for den noget rustikke udførelsen af udsmykningen: på bagsiden fik en kvinde skrevet et brev til en afdød slægtning. Den slags tekster gør, at vi kommer helt ind under huden på nogle gamle ægyptere, der levede for 4000 år siden.

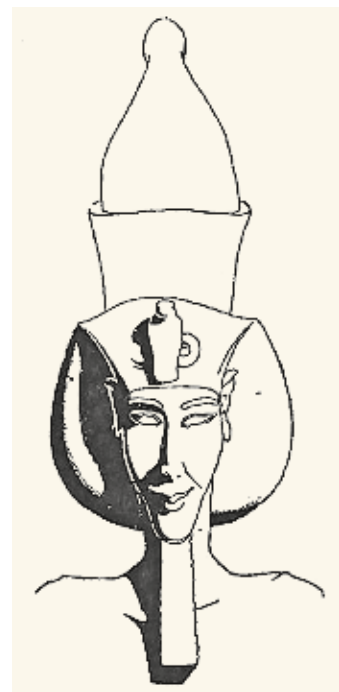
Artiklen om hyæner havde slumret som udkast på redaktørens digitale skrivebord i nogen tid, men da der efterhånden var kommet en del illustrationer til, var det på tide at fortælle mere om dette ikke særligt afholdte dyr, der dels var af en vis nytte i fødekæden, dels optog de kunstnere, der udformede jagtskener på gravkappelernes vægge og på kunsthåndværk. Den sidste egentlige artikel i dette nummer var inspireret af et anonymt opslag på Petrie Museums hjemmeside om purpur som tekstilfarve. Forfatteren viste sig at være Andrea Byrnes, der selv var blevet fængslet af farven, dens oprindelse og dens stinkende produktion, som står i stærk kontrast til dens luksuriøse aura.

LM

Tvangsfodring.
Mererukas grav i
Sakkara. 6. dynasti.
Foto LM.

Hvad skete der med Akhenatens kolosser i Karnak?

Lise Manniche

I juli 1925 blev der gravet en afvandingskanal øst for templerne i Karnak, hvor grundvandet længe havde udgjort en trussel for bygningerne. Under arbejdet, der blev ledet af Maurice Pillet (1881-1964), dukkede to kolossalstatuer op, som med det samme vakte stor interesse. Navnet stod på bæltet af den ene: Neferkheprura-Amenhotep, og stilen bekræftede, at dette var Amenhotep IV, alias Akhenatens værk. Kongen var kendt fra grænsesteler og grave i Amarna, tegnet af rejsende i 1800-tallet, og fra de første udgravninger af byen, men her var han til stede i Theben, lige ved siden af Amon-Ras mægtige tempel.

De to kolosser, den ene (A1)¹ næsten komplet, den anden (D9) i form af hoved med overkrop, blev efter at være blevet fotograferet sendt til museet i Cairo. Pillet flyttede til opgaver andetsteds uden at efterlade sig noget skriftligt om det spektakulære fund,² og hans stilling blev overtaget af Henri Chevrier (1897-1974), der i april det følgende år gik i gang med at afsøge området i håb om at finde flere kolosser. Det lykkedes, og han fortsatte arbejdet i efteråret samme år. Han publicerede to meget kortfattede rapporter om sine udgravninger med skitserede planer og nogle fotografier og tegninger. I de følgende år gravede han

videre med skiftende resultater, men altid under pres både tidsmæssigt, økonomisk og administrativt, og man bør nok bære over med, at offentliggørelsen af hans arbejde, som det fremgår nedenfor, lader meget tilbage at ønske.³ Området i "Karnak Øst" blev i 1970'erne udgravet af Donald Redford⁴ og i 2002 undersøgt af Edwin Brock i forbindelse med et efterfølgende spildevandsprojekt, der kørte til april 2003.⁵ I dag fremstår det store areal som en lidet attraktiv blanding af overgroet affaldsplads, primitiv fodboldbane og stenhuggerværksted til brug for restaureringer i templet, afgrænset mod syd af vejen til lufthavnen og mod øst af landsbyen Nag el-Fuqani.

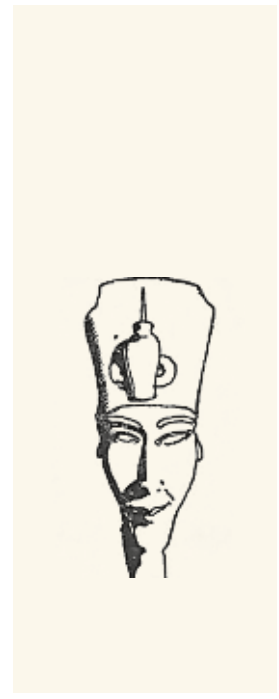
1 Betegnelsen (bogstav+tal) for kolosserne henviser til publikationen nævnt i n. 6.

2 Kun to sætninger og et lille fotografi i profil af A1 i en artikel med den ellers pompøse titel 'L'art d'Akhenaton', *Mélanges Mariette*, Bibliothèque d'Études 32, Cairo 1961, s. 81-95 med omtalen s. 88, 90 og 91 fig. 6.

3 Offentliggjort i *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte* 26, 1929, s. 121-126, pl. II; 27, 1927, s. 143-147, pl. III-IV; 29, 1929, s. 144-145; 30, 1930, s. 168-169; 31, 1931, s. 97, pl. IV; 32, 1932, s. 112-113; 33, 1933, s. 176-177, pl. IV; 36, 1936, s. 141-143; 53, 1953, s. 12, pl. VIII.

4 *Journal of the American Research Center in Egypt* 12, 1975, s. 9-14, pl. I-VII; *Newsletter of the American Research Center in Egypt* 96, Spring 1976, s. 10-13; *JARCE* 10, 1973, s. 77-94, pl. IV-VII; *Archaeology* 28, January 1975, s. 16-22; *JARCE* 14, 1977, s. 9-32, pl. 1-21; *Scientific American* 239/6, December 1978, s. 100-110; *Journal of the Society for the Study of Egyptian Antiquities* 11, 1981, s. 243-262; *JSSEA* 13/4 1985, s. 207-223; 'East Karnak and the sed festival of Akhenaten', i Catherine Berger (red.), *Hommages J. Leclant II*, IFAO Cairo 1994, s. 485-492.

5 Personlig meddelelse 9. juni 2009.

Efter at jeg siden 1970'erne havde været involveret i monumenterne fra Akhenatens første år i Theben, følte jeg trang til at udforske kongens kolossalstatuer nærmere.⁶ Takket være arkiverne i Centre franco-égyptien i Karnak (CFEETK) og besøg i magasinerne nåede jeg ved at "tælle hoveder" frem til, at der havde stået en serie på omkring 34 kolosser, som nu forelå i meget forskellig tilstand. I min bog om kolosserne begrænsede jeg min beskrivelse af deres endeligt til blot et par sider. En del spørgsmål stod tilbage, og i efteråret viste der sig en lejlighed til at undersøge, hvad kolosserne egentlig selv fortæller om det, de blev udsat for.

Anledningen var et seminar om ikonoklasme planlagt til at finde sted i Liège (Altering Images. Iconoclasm in Egypt, 12-14 May 2021), som jeg blev inviteret til at deltage i. Det blev nu vigtigt at få rede på de forskelligartede grupper af aftryk på kolosserne for at prøve at adskille motiverne til at de blev afsat på skulpturen. Der er dels tale om spor efterladt under arbejdet med at udhugge og opsætte kolosserne i Akhenatens egen tid, dels resultater af forskellige tiltag, som kolosserne blev udsat for efter Akhen-

1a-e De fire hovedbeklædninger med en variant af Shu med lokker på nemes-hovedbeklædets flapper. Tegnet af Henri Chevrier til hans to første rapporter i ASAE.

atens bortgang. For at bruge udtryk lånt fra retsmedicinen: vi må skelne mellem *ante mortem* (mens kolosserne blev udformet og fungerede i kongens levetid) og *post mortem* (da kolosserne blev "aflivet" og "begravet"). Hvordan, hvorfor og af hvem er de spørgsmål, der derefter trænger sig på. Hvilke svar kan vi komme frem til alene ud fra arrene på kolossernes kroppe og stumpernes placering på gerningsstedet uden at fortabe os i de spekulationer, som netop denne periode indbyder til?

Ante mortem

Kolosserne er hugget i en ganske porøs sandsten, der utvivlsomt kommer fra stenbruddene i Gebel Silsile 155 km syd for Luxor. De udgør en del af det tempel ved navn Gempaaten ("Aten er fundet"), som Akhenaten sammen med mindst tre andre bygninger rejste til sin solskivegud i sine første regeringsår (omkring år 3-5). De er af typen kendt som "Osirispiller", der afbilder herskeren stående med ryggen mod en pille eller væg med samlede ben, hyllet i et klæde og med armene krydset med sine regalier i hænderne, hugget i ét stykke med en solid rygpille. Her er dragten dog erstattet af en levende konges kilt.

Kolosserne kan deles i fire grupper defineret af hovedbeklædningen [fig. 1 a-e]: 1) *nemes*-klæde med uræus + dobbeltkrone (B3-4), 2) *khat*-tørklæde med uræus + dobbeltkrone (A1-2), 3) *nemes* med uræus + høje fjer (D8-11) og 4) dobbeltkrone med uræus sat lige oven på hovedet (H19-27). På nogle af kolosserne kan hovedbeklædningen under dobbeltkronen

6 *The Karnak Colossi of Akhenaten*, AUP Cairo 2010. Jf. også Lise Manniche, 'Akhenatens kolosser i Karnak', *Papyrus* 27/2, 2007, s. 4-17. Siden da er en del af fotografierne fra CFEETK blevet digitaliseret og kan ses her: <http://www.cfeetk.cnrs.fr/archives/> i sidste topografiske menupunkt 'Karnak hors enceinte'. Supplerende fotografier kan ses her: <http://sith.huma-num.fr/chronologie/Amenhotep+IV-Akhenaton>

3 Skægget har været beskadiget og er blevet erstattet af et nyt, der er faldet af (H 26).
Foto LM.

2 Uræusslangen er blevet beskadiget og erstattet med en reservedel, der nu er faldet ud. På et senere tidspunkt er ansigtet skåret af (H24).
© CNRS-CFEETK n°13237/A. Bellod.

4a,b Spor af syl på (H26) og (A1). Foto LM.

på grund af bevaringstilstanden ikke adskilles i *nemes* og *khat* (C5-7), og i de resterende er kombinationen uklar.

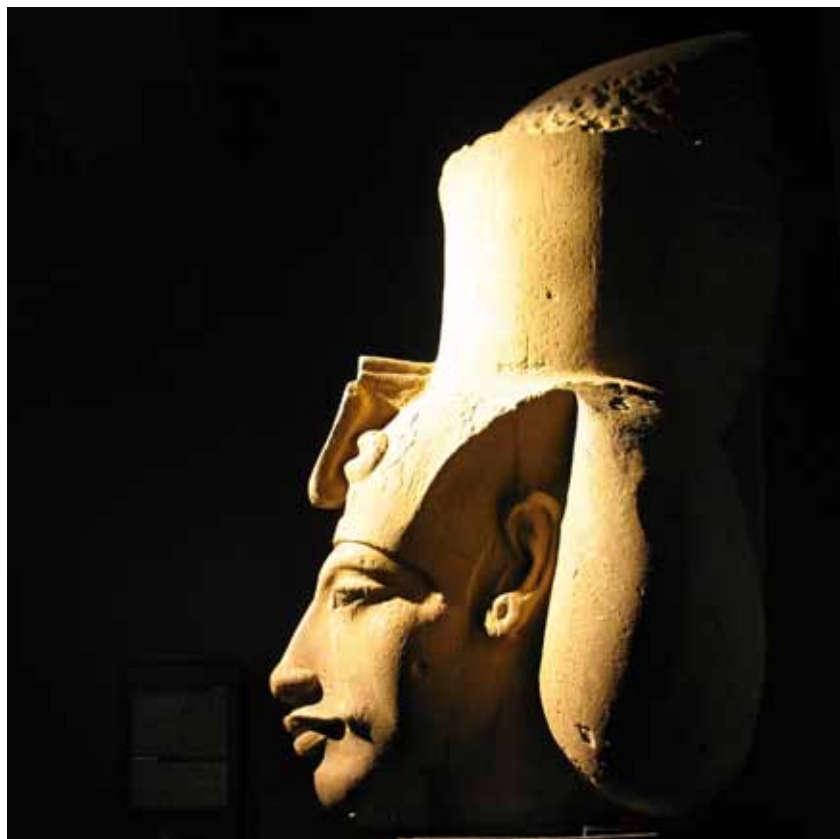
Det er blevet foreslået⁷ men senere afvist,⁸ at kolosserne oprindeligt skulle have forestillet Amenhotep III i traditionel stil, men senere var overtaget og ændret af hans søn Amenhotep IV (Akhenaten). Amenhotep III lod over 1000 statuer udhugge af sig selv, men ingen af dem er af sandsten, som derimod blev hyppigt brugt af Akhenaten i Theben. De ændringer, der kan ses på kolosserne, er snarere et udtryk for “work in progress”, at stilen blev udviklet efterhånden som arbejdet skred frem. Et iøjnefaldende træk er solskivens navn i dobbeltkartouche, der sidder som tatoveringer på kongens arme, bryst og underliv, men hævet over huden – et tegn på, at figuren er blevet gjort slankere uden at beskadige solskivens navn. Selve kiltens linning har fået et nyt, mere lodret snit, og navlen blev ændret fra rund til vifteformet (en form som tidligere sås på korpulente mænd).⁹ På kiltens linning blev indridset kongens to navne, flankeret af Atens.

Nogle af kolosserne blev beskadiget under arbejdet. Det gjaldt f.eks. udstikkende dele som uræus-slangen, som blev repareret (G16, H22-24) [fig. 2], eller et skæg, som fik en reservedel sat på (H26) [fig. 3]. To af kolosserne (A1, H26) viser mærker afsat af en spids syl, som ikke skal ses som ødelæggelse, men snarere som forberedelse til at fastgøre et lag gips og maling for at ændre detaljer i designet. Det forekommer i hofteområdet på de to eneste figurer, der bevaret hofter af, og det er derfor ikke til at sige, hvor udbredt det var [fig. 4 a-b].

7 Arielle Kozloff, ‘Chips off the old block: Amenhotep IV’s sandstone colossi re-cut from statues of Amenhotep III’, i Zahi Hawass og Jennifer House Wegner (red.), *Millions of Jubilees: Studies in Honor of David P. Silverman I*, Cairo 2010, s. 279-294; *id.*, ‘Recarving the Amenhotep IV colossi at Karnak’, *Kmt* 23/3, 2012, s. 18-32.

8 W. Raymond Johnson, ‘Same statues, different king’, *Kmt* 23/4, Winter 2012, s. 49-54. Jacquelyn Williamson, ‘Evidence for innovation and experimentation on the Akhenaten colossi’, *Journal of Near Eastern Studies* 78/1, 2019, s. 24-36 er også kommet til den konklusion, at kolosserne er ændret af Akhenaten selv under arbejdet.

9 Marianne Eaton-Krauss, ‘Miscellanea Amarnensa’, *Chronique d’Égypte* 56, 1981, s. 258-264 om navler i Amarna-tiden. I relieffer sidder Nefertitis navle højere end Akhenatens (s. 262).

5 Mejselspor på kronen af (A2). Foto LM.

Hug fra en grov mejsel ses på kronen af et enkelt hoved (A2) [fig. 5]. De er af den type, som Akhenatens folk selv brugte, når de skulle udhugge Amons navn og billede.¹⁰ Det er muligt, at kolossen simpelthen har været for høj til at kunne passe ind under et halvtag, der var bygget over dem. Mindre mærker kan spores på toppen af en af kolosserne med de høje fjer (D8).¹¹ Disse slag ville ikke være synlige, når kolosserne var rejst.

Hvem forestiller kolosserne?

For at forstå hvad der senere skete med kolosserne må vi prøve at afklare deres identitet og grunden til, at de overhovedet stod her. De få tekster, der er tilbage, kan hjælpe os på vej.

10 Om Akhenatens egen ikonoklasme se Rune Nyord, *Seeing Perfection, Ancient Egyptian Images beyond Representation*, Cambridge 2020, afsnit 4.4.

11 Rita Freed, ‘Observations on some Amenhotep IV colossi from Karnak’, *Memnonia* X, 1999, s. 195-198, især s. 18 og pl. 58 B.

6 Linning med navnet Amenhotep-heka-Waset og Neferkheprura-Waenra (A1). Foto LM.

Kongens navn

De eneste eksempler findes i de tre tilfælde, hvor kongens linning er bevaret (A1, K38,¹² K49) [fig. 6] og på det eneste eksisterende fragment af underben (K58). Kongens tronnavn (nomen), udformet af ham selv ved hans tronbestigelse, var Neferkheprura-Waenra. Det definerer hans forhold til hans foretrukne gud: “Ra er til stede i sine manifestationer” (*nefer* i betydningen “at være til stede”), eller alternativt “legemliggørelsen af Ras manifestationer”,¹³ fulgt, i samme kartouche, af “Ras eneste ene”. Den anden kartouche med hans fødselsnavn (prænomen) “Amenhotep, guddommelig hersker over Theben”,¹⁴ er endnu ikke ændret til Akhenaten. Om det drilske ord *nefer*, der oftest oversættes som “perfekt”, “dynamisk” eller “skøn”, skriver Rune Nyord i sin nyudkomne bog, at ved “at være til stede” (*nefer*) kunne et abstrakt “billede” overlappe med en “krop”, især hvor man stod over for en manifestation af en guddom, der blev opfattet som et fysisk objekt og samtidig var en subjektiv,

12 Denne torso er nu sammen med et hoved, der formodentlig hører til (G14), udstillet i National Museum of Egyptian Civilization.

13 Dette forslag skyldes Rune Nyord, som jeg også takker for andre kommentarer til denne artikel (se også note 15).

14 På linningen af kongens kilt kan anes tre lodrette streger under Amenhotep: *ntr hk3 w3st*.

religiøs oplevelse.¹⁵ Sagt på en anden måde er det derfor legitimt i kolosserne med kongens valgte navn indgraveret at se guden i kongens krop, fixeret på et bestemt tidspunkt og på et bestemt sted.

Kongens tronnavn ses også på benfragmentet [fig. 7], mærkværdigvis uden nogen titel, skrevet lige efter Atens navn i kartouche. Tegnene nederst må være del af ordet *km3*, “skabt” eller “skabning” (formodentlig fulgt af “af Ra” el lign.), som er usædvanligt som del af en kongelig titulatur, men dog passende til at tilkendegive et guddommeligt slægtskab.¹⁶

Jubilæet

Gempaaten-templets vægudsmykning viser, at bygningen fejrede et regeringsjubilæum, som blev afholdt i netop den gård, hvor kolosserne stod.

15 Nyord, *Seeing Perfection*, med citat s. 27: ‘The notion of *nfrw* showed that images could have a significant overlap with bodies, especially as the central part of the sensory impression caused by the presence of a god. In particular, the term effortlessly straddled two *senses* that we would tend to see as clearly separate, namely the image of the god as a ‘physical’ object on the one hand, and the presence of the god as a ‘subjective’ religious experience on the other.’ På kongens egen kiste i KV 55 kaldes han “*nefer* barn af Aten”. Samme udtryk om ham forekommer i to grave i Amarna og i den endnu tidligere Parennefers grav i Theben (TT 188), der er samtidig med kolosserne (henvisninger i Marc Gabolde, *D’Akhnaton à Toutankhamon*, Lyon 1998, s. 246, n. 1748).

16 Jf. brugen af verbet på en af Akhenatens mindeskarabæer, hvor han er “søn af Aten, der kom af hans kød, hvis strålende/dynamiske person (*nfrw*) Ra skabte” (J.R. Harris, ‘Aten min fader’, *Papyrus* 25/1, 2005, s. 21-25, især s. 21).

7 Ben-fragmentet (K58) med navnet Nefer-kheprura-Waenra (udsnit tv). Foto LM.

At dømme efter talrige indskrifter på sydvæggen var det primært et jubilæum for *guden*, for Aten kaldes “den der er i sit *hb-sd*-jubilæum”.¹⁷

Aten

Da Akhenaten sammensatte Atens navn, gav han os samtidig stikordet til sin guds natur, nemlig de to kartoucher, en kongelig reference passende til et jubilæum, der tidligere kun var beregnet til konger. Guden er i sin essens Ra-Harakhte i dens morgenpragt i den østlige horisont. Det understreges ved, at hans navn udråbes som “Lys (*šw*) der er i

17 Jocelyn Gohary, ‘Jubilee scenes on talatat’, i Redford (red.), *The Akhenaten Temple Project*, s. 64-67; *id.*, *Akhenaten’s Sed-Festival at Karnak*, London 1992 (e-bog 2020). Se specifikt J.R. Harris, ‘Amenhotpe 4.s tronfølge’, *Papyrus 25/2*, 2005, s. 4-11.

solskiven”.¹⁸ Atens tilstedeværelse på jorden, i templet som kultbillede, blev i to dimensioner på væggene tydeliggjort som en cirkel med mange stråler. Kolosserne stillede et yderligere medium til rådighed, et udstillingsvindue for kongens doktrin, som den afsløres i gudens navn.

Da gudens ikonografi blev ændret fra at være et håndgribeligt billede (mand med falkehovede) til et kosmisk legeme, blev det nødvendigt at udtænke en ny, funktionsdygtig strategi til ritualerne. Aten fik kongens form som sin egen.¹⁹ Kolosserne ville fungere som fokus for de daglige kulthandlinger, når kongen ikke selv var til stede. Han var *šh n Itn*, “nyttig for Aten”, som navnet som regel oversættes, eller måske “Atens aura”. Han kunne også have valgt det navn, han i stedet gav til sin søn: Tutankhaten “Atens levende billede”, eller mere præcist “Atens manifesterede statue”, for også ordet *ankh* kunne fortolkes som “til stede”.²⁰

Set i sammenhæng med hans tronnavn Nefer-kheprura åbner denne opfattelse af guden mulighed for flere manifestationer af Ra-Harakhte, hvoraf den ene er solskiven Aten, den anden kongen i

18 Om brugen af ordet “navn” som synonymt med “skikkelse/manifestation” se Harris, ‘Aten min fader’, s. 25-26. De to kartoucher om Atens sammensatte navn signalerer, at Shu er identisk med Aten.

19 Jf. Hatshepsuts og Amenhotep III’s fødselslegender, hvor Amon-Ra optræder med kongens (børnens fars) krop og identitet: Nyord, *Seeing Perfection*, s. 19: ‘(T)he notion of taking on a ‘shape’ here should be thought of as a matter of actually ‘becoming’, or perhaps we could gloss it as ‘possessing’, the body of the king.’

20 John Baines, ‘Ankh-sign, belt and penis sheath’, *Studien zur Altägyptischen Kultur* 3, 1975, s. 1-24 med omtale af relationen mellem *ankh* og *nefer* i Amarna-tiden s. 19.

forskellige skikkelser. Denne mangfoldighed af former afspejler sig i kolossernes grammatik og i deres forskellige hovedprydelser. Et fælles træk for dem alle er Atens fulde navn som et identifikationsbevis på kroppen og på kongens kilt. Hvor indskrifterne på rygpillerne i praksis var mindre iøjnefaldende,²¹ ville man straks lægge mærke til Atens kartoucher på figures krop, fordi der var så mange af dem, og fordi de stod så tydeligt frem. I kolosserne med de høje fjer (D8-11) ville man straks genkende kongen som en af Atens manifestationer, nemlig Shu, lysets gud, der støtter himmelhvælvingen og dermed forener de himmelske og de jordiske regioner.²²

21 At der faktisk fandtes indskrifter på bagsiden af rygpillerne antydes i et hoved, inkluderet i min bog om kolosserne som nr. F13, men som viste sig at være for småt til at være en del af serien af kolosser. På den eksisterende stump af rygpillen er der rester af Atens navn: Dimitri Laboury, 'Colosses et perspective de la prise en considération de la parallaxe dans la statuaire pharaonique de grandes dimensions au Nouvel Empire', *Revue d'Égyptologie* 59, 2008, s. 181-195 med omtale af hovedet s. 185-185, pl. 22-23. Benstumpen K58 har indskriften på siden, og hvis kolosserne stod tæt op af væggen, er det muligt, at bagsiderne her var blanke. Hvor det tidligere er foreslået (rekonstruktioner af Redford), at kolosserne stod foran piller af talatat, hvoraf Chevrier fandt rester, som han faktisk kaldte "baser", har nyere undersøgelser (Golvin og Laboury med digital rekonstruktion af Vergnieux) ledt til den konklusion, at "pillerne" ganske rigtigt var baserne til kolosserne. Se *Cahiers d'ENIM* 20, 2018 hal.archives-ouvertes.fr/hal-01944442/document s. 3 og fig. 1 og 2.

22 Om kolosserne som triaden bestående af urguden Atum, Shu og Tefenet se blandt andre Cathie Spieser, 'Réflexions à propos de la statuaire d'Akhénaton', *Göttinger Miscellen* 184, 2001, s. 55-64. Se også *id.*, 'Iconographie composite et pouvoir royal durant la 18e dynastie', *Chronique d'Égypte* 79, 2004, s. 5-21: Kolosserne er ikke så meget "Atens repræsentant på jorden" som selve manifestationen af Aten på jorden, guden Atens menneskelige form (s. 16).

Nefertiti

I vægudsmykning i templer og grave, hvor vi har en sammenhæng at sætte vores hovedpersoner ind i, ser vi at Nefertiti i kulten har samme status som sin gemal. Der er derfor ikke nogen formel grund til, at hun ikke også skulle afbildes i en kolossalstatue i templet.²³ Det er blevet foreslået, og er nu accepteret af mange, at den "kønsløse kolos" (H26) [fig. 8], en ud af kun to der har det meste af kroppen bevaret, slet ikke er kønsløs, men viser en kvindes meget kvindelige form i en traditionel, tætsluttende klædning, og derfor gengiver Nefertiti, side om side med kongens mandlige krop iklædt en kilt.²⁴ Nefertitis betydning understreges af, at da Redford optalte alle scener med de kongelige aktører på talatblokkene fra Karnak, fandt han 329 billeder af Akhenaten, men hele 564 af Nefertiti!²⁵ Med kongen afbildet som Shu vil det være logisk at se dronningen afbildet som Tefenet, begge to samtidige resultater af skabergudens plan om at udskille de to køn fra sin krop. Dermed har vi en trio af solgudens manifestationer, en "triade" som ægypterne yndede at gruppere deres guder i.

Der er således vægtige argumenter for, at kolosserne afbilder Aten i kongens billede, men at mindst en af dem kan identificeres med Nefertiti. Hvor kongen spiller rollen som Shu,²⁶ vil Nefertiti være Tefenet. Hele konceptet omkring kolosserne i Gempaaten-templet (det der er bevaret af det) illustrerer

kongens valgte tronnavn Neferkheprura, i og med at det fejrer de forskellige aspekter af gudens natur (og gudens afkom som en del af den) og dens livscyklus, hvoraf kongens egen levetid markerer en del.²⁷ "Stor i sin levetid" bliver simpelthen kongens faste tilnavn.

Post mortem

Så vidt de oplysninger vi kan uddrage af kolosserne omkring det tidspunkt, de blev sat op og fungerede efter deres bestemmelse. Nu drejer det sig om de egentlige overgreb på dem, som ofte kaldes ikonoklasme eller vandalisme. Kolossernes nuværende tilstand tyder på, at der var forskellige motiver i spil, og ikke nødvendigvis samtidig. Hvis vi udelukkende ser handlingerne som et forsøg på at udradere mindet om Akhenaten, kommer vi til at sidde tilbage med løse ender.

I denne forbindelse er det nyttigt at erindre en artikel af Alan Schulman fra 1969 om dette emne: *damnatio memoriae* (fordømmelse af eftermæle).²⁸ For at være fuldt effektiv skal *damnatio memoriae* ifølge Schulman omfatte både overgreb på billedet af den person, det skal gå ud over, og samtidig en komplet udradning af personens navn. Det er vigtigt at adskille *damnatio memoriae* fra usurpering (uretmæssig overtagelse), ikonoklasme (billedødelæggelse) og angreb på den magi, som en genstand i overtroen kan tilskrives ved sin blotte tilstedeværelse.

Hvor personens fysiske træk er intakte, men navnet udhugget eller erstattet med et andet, er der tale om usurpering, af politiske eller personlige årsager, hvilket var overmåde hyppigt i det gamle Ægypten. Hvis de fysiske træk eventuelt er helt eller delvis udraderet, men navnet intakt, er der ikke tale om at

23 Rester af Nefertitis navn blev fundet i den vestlige del af Redfords udgravninger: Redford, 'Interim Report', *JSSes* 11, 1981, s. 258. Se også Redford, 'East Karnak and the sed-festival of Akhenaten', s. 487. Nefertitis titel forekommer også i meget store hieroglyffer på en arkitravblok genanvendt i beklædningen af den 9. pylon: Ramadan Saad, 'New light on Akhenaten's temple at Thebes', *MDAIK* 22, 1967, s. 64-67, pl. XXIII c,d.

24 Om denne diskussion se Manniche, *The Akhenaten Colossi at Karnak*, s. 93-96.

25 *The Akhenaten Temple Project* s. 78.

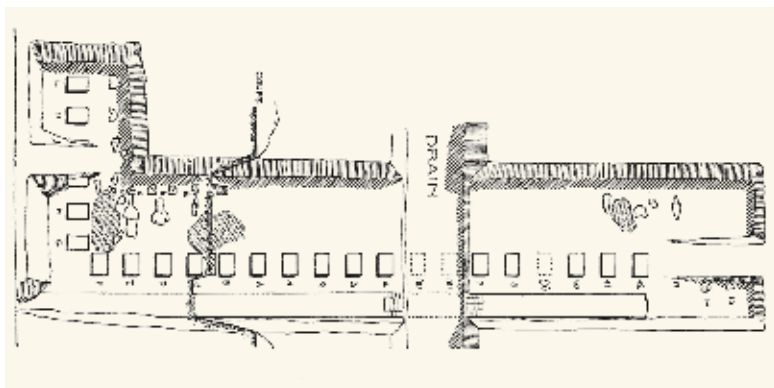
26 Om denne identifikation se også J.R. Harris, 'Et minde om Amarna-tiden?', *Papyrus* 30/2, 2010, s. 12-23, især s. 21 med n. 46.

27 Som foreslået af Manniche, *The Akhenaten Colossi of Karnak*, s. 107-110. Kongens navn følges som regel (også på kolossernes linninger) af ꜥ m 'h'w'f "stor i sin levetid".

28 'Some remarks on the alleged "fall" of Senmut', *Journal of the American Research Center in Egypt* 8, s. 29-48 med citatet på s. 36, anmeldt af J.R. Harris i *Acta Orientalia* 35, 1973, især s. 253. Se også Nyord, *Seeing Perfection*, s. 70-76 om ikonoklasme/genbrug.

9 Foto fra udgravningerne i efteråret 1926. De to piger kunne være Chevriers døtre? (ifølge et stamtræ på nettet var han blevet gift i 1920). © CNRS-CFEETK n° 132810/H. Chevrier arkiv.

en bestemt person angribes, men at det er selve gengivelsen, billedet, der er målet, og i så fald er det ikonoklasme. Yderligere kan eventuelle skader som nævnt skyldes et magisk motiv, eller der kan være tilfælde, hvor eksisterende revner og svagheder i en sten har udviklet sig til en reel skade.

Gerningsstedet

Vi har ingen oplysninger om fundomstændighederne i 1925, ud over at de to første kolosser lå netop der, hvor afvandingskanalen skulle graves. I april 1926 fandt Chevrier seks koloshoveder på en lige linje vest herfra, og i maj et løst hoved og et hoved med overkrop, alle næsegrus i jorden og skubbet vinkelret væk fra muren, som de stod foran (dvs. at de faldt mod nord) [fig. 9]. I november samme år fandt han tre torsoer (to med hoved), to torsoer uden hoved, en overkrop med hoved og seks løse hoveder. Nogle af disse blev fundet øst for afvandingskanalen. Chevriers to skitseplaner giver et rids af det sydvestlige hjørne af området med mikroskopiske markeringer af hvor kolosserne lå [fig. 10]. I hans

10 Plan over Chevriers udgravning i efteråret 1926. Fra ASAE 26, 1926.

ultrakorte beskrivelse kan enkelte af kolosserne identificeres og henføres til deres oprindelige plads, men det er vanskeligt at få styr på hans mange løse hoveder. I 1929-30 blev der fundet fire beskadigede hoveder og, ikke mindst, i en linje nord for hjørnet mod vest, den "kønsløse" kolos [fig. 11] (den eneste kolos, der findes et fotografi af *in situ*) og diverse kropsdele. 1931-32 gav to "masker" og en næse+mund og året efter endnu en sådan i den østlige del af området. Ud over at levere forskellige småstumper var alle de følgende år magre, og de eneste andre rester af kolosser blev først fundet i 2002-3 af Edwin (Ted) Brock, der kunne samle tre knæskaller.

Kolossernes tilstand

Foruden de fire nogenlunde velbevarede kolosser (to uden underben A1 og H26 og to uden underkrop B4 og D9), der nu er udstillet i museet i Cairo, og et, der ofte har været på turné (B3) og i skrivende stund befinder sig i restaureringsværkstedet i det nye Grand Egyptian Museum i Cairo, har vi mere end 20 løse hoveder at matche med tre torsoer og et par brystkasser, og kun et enkelt par underben og en fod på en sokkel.

Der findes kun ganske enkelte fotografier taget bagfra af en kolos, og nu om dage står kolosserne op ad en væg, der hindrer frit udsyn. I efteråret 1926 blev der taget et snapshot af et par af kolosserne (E12, K38), da kong Faruk kom på besøg og sammen med sin hofarkitekt Verucci²⁹ blev vist rundt af lederen af Antikvitetsstjenesten Pierre Lacau [fig. 12]. Her ses det tydeligt, at kolossernes rygpiller er blevet omhyggeligt skilt fra kroppene. En anden kolos (D10) blev fotograferet bagfra i forbindelse med min bog, og den viser de mange velrettede mejselhug der er blevet lagt således, at hverken kolos eller (formodentlig) rygpille har lidt for meget skade [fig. 13].

²⁹ https://it.wikipedia.org/wiki/Ernesto_Verrucci-Bey
Fotografiet blev gengivet i A.A. Amadio, 'Un italiano alla corte del re', *Pharaon Magazine* 2/2, 2006, s. 79-84.

11 Den “kønsløse” kolos (H26) som blev fundet. I forgrunden ligger et andet hovede (H20). © CNRS-CFE-ETK n° 98719/H. Chevrier arkiv.

12 Fint besøg i udgravningen i efteråret 1926: Kong Fuad, Lacau og Verucci. Fra *Pharaon Magazine* 2/2 2006.

13 Kolos D10 set bagfra med omhyggelige mejselspor. Foto Ahmed Amin.

14 Diagonalt snit på kolossen i museet i Luxor (E12) for at frigøre ansigtet. Foto LM.

15 Kolossen i museet i Luxor (E 12), hvor nemes-hovedklædet er delvist slebet af. Foto LM.

Nogle af de bedre bevarede hoveder afslører, at de er blevet skilt fra kroppene ved et diagonalt snit, der har bevaret ansigterne intakte (D11, G14, H26, H27) [fig. 14] jf. fig 3, som om man bevidst har villet undgå at beskadige “maskerne”.³⁰ Det er bemærkelsesværdigt, at mange af næserne her sidder tilbage – næser var til alle tider det første mål for vandaler. Et særtilfælde udgøres af et hoved med overkrop, der nu kan ses i museet i Luxor (E12) [fig. 15]. Her er nemes-hovedklædet slebet væk, men flapperne står urørte over brystet, og også ansigtet og uræus-slangen er skånet. Det kunne være forstadierne til at fjerne selve hovedet i god stand. Det skal også nævnes, at på nogle af hovederne blev skægget fjernet uden at skade ansigtet. I et enkelt tilfælde står skægget tilbage, hvorimod hovedet mangler (K40) [fig. 16].

De her omtalte aktiviteter er forgået i god ro og orden og ikke med den voldelige adfærd, vi finder under Akhenaten selv, da hans folk gik i gang med at udradere Amon-Ra. Men hvorfor gik dette kontrollerede og tydeligvis planlagte arbejde kun ud over nogle af kolosserne og ikke dem alle?

Sammenhængen

Akhenaten anlagde fire templer i Karnak Øst, hvoraf Gempaaten er det ene. Når vi ser på deres skæbne som helhed, ved vi at de alle blev taget ned af Hor-emheb og genbrugt i den 2. og den 9. pylon og andetsteds. Talatat-blokkene blev udsat for en vis vilkårlig udhugning, eller reliefferne blev smurt over med ler og stuk. Det er genbrug (usurpering).

³⁰ Som allerede antydnet af J.R. Harris men uden løsning på, hvorfor så mange “masker” og hoveder rent faktisk overlevede den aggressive adfærd (personlig meddelelse februar 2009). Der findes eksempler på, at dele af skulptur (underkrop) har fået en ny identitet ved at få dele af en anden skulptur (overkrop og hoved) indsat: Simon Connor, ‘The life, lives and death of images’, i Simon Connor og Dimitri Laboury (red.), *Tutankhamun: Discovering the forgotten pharaoh*, Liège 2020, s. 254-259 (godt foto i André Wiese og Andreas Brodbeck (red.), *Tutankhamun. The Golden Beyond*, Basel 2004, kat. no. 53). Det er vanskeligt at forestille sig Akhenatens kontrafej genbrugt, med mindre det var af ham selv i en ny krop, eller for at tage portrætterne af ham selv med til Amarna f.eks. til brug i billedhuggerværkstederne??? I Amarna er der mange eksempler på kompositte skulpturer af forskellige stenarter sat sammen. Det bør nævnes her, at Robert Hari foreslog, at det var Akhenaten selv, der stod bag kolossernes endeligt, og at grunden var, at de rummede for mange mindelser om Osiris: *New Kingdom Amarna Period*, Leiden 1985, s. 10-12.

16 Overkrop uden hoved, men med skægget på plads (K40). Bemærk mærkerne efter en syl på regalierne. © CNRS-CFEETK n° 13227/A. Bellod.

Det gælder også kolossernes rygpiller, må vi formode, for ingen er endnu fundet. Det vil også forklare, hvorfor kolossernes baser er forsvundet, ja endda torsoer og ben, for de kunne nemt genbruges som fyld i et nyt projekt et eller andet sted.³¹ Dette er ikke ikonoklasme, og det var ikke rettet mod guden Aten, som den manifesterede sig i kolosserne. Kartoucherne med gudens navn blev ikke angrebet dengang (se box s. 16).

Chevrier fandt de fleste af skulpturerne næsegrus i sandet. Mange var ikke blevet angrebet, mens de endnu stod op, for deres ansigter forblev intakte

31 Der findes kun en enkelt omtale af genbrug ikke blot af talatat men også Akhenatens skulptur fra Horemhebs tid: Ramadan Saad, 'Fragments d'un monument de Toutânkhâmon retrouvés dans le IXe pylône de Karnak', *Cahiers de Karnak* V, 1975, s. 93-109, især s. 93 n. 3.

efter faldet. Nogle havde lidt skade, da de faldt og brækkede armene. Grunden hertil skal nok findes i gårdspladsens beskaffenhed. Overfladen beskrives ikke af Chevrier, men da Redford udgravede den nordlige del af den vestlige række, undersøgte han omhyggeligt stratigrafien. Han rapporterede, at foran den vestlige række var der en grube med sand i 3,30 m bredde og 50,70 m dybde, hvor der formodentlig havde ligget fliser ovenpå. Han konkluderede, at kolosserne havde stået på denne lave terrasse, som ville have fortsat langs den sydlige række.³² Det vil sige, at da de faldt, ville ansigt og skuldre ramme jorden/sandet, mens resten af kroppen gik i stykker, da den ramte fliserne. I hjørnet var

32 *JSSEA* 13/14 1985, p. 222. Chevrier havde fundet rester af flisebelægning i niveau med Amon-templet nær afvandingskanalen: *ASAE* 53, 1953, s. 12, pl. VIII.

Kartoucher

Den “kønsløse” kolos (H26) har været udsat for hærværk i nyere tid. Som den fremstår i dag, er der spor af restaurering omkring Atens dobbeltkartoucher på figurens underliv (a). Ser man på billedet publiceret i *ASAE* 1931, opdager man årsagen: nogen har forsøgt at fjerne emblemet, ikke for at ødelægge det, men for at stjæle det (b). Illustrationen hører til udgravningen i 1929–30, men en fejl i glasnegativet forsinkede udgivelsen til næste nummer. Et andet negativ (det fejlagtige underbelyste?) viser kolossen i et magasin, utvivlsomt umiddelbart efter opdagelsen, hvor emblemet er intakt (c).

En anden kolos (D9), fundet i 1925, har fået slået Atens kartoucher af sin højre skulder. Denne skamfering kan også have fundet sted kort efter udgravningen?

I 2009 fandt en dobbeltkartouche fra en højre underarm af en sandstenskolos vej til antikvitetsmarkedet i USA (Glenn Howard Ancient Art item #592244). Proveniensen angives som værende en samling i Sydney, Australien, hvortil fragmentet var kommet fra en ægyptisk privatsamling kort efter 2. verdenskrig.

Aten-kartoucher på maven af den “kønsløse” kolos (H26).

a Foto LM.

b © CNRS-CFEETK n° 66444/H. Chevrier arkiv.

c © CNRS-CFEETK n° 97267/H. Chevrier arkiv.

der endnu større risiko for uheld, da kolosserne her faldt oven på hinanden. Rygpillerne, der nu lå bekvemt tilgængelige, blev derefter hugget fri sammen med genanvendelige kropsdele.

De skamferede ansigter

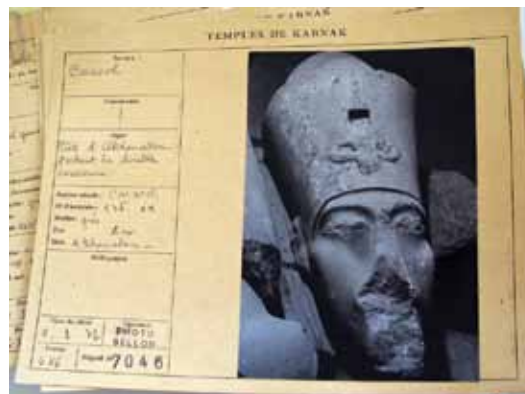
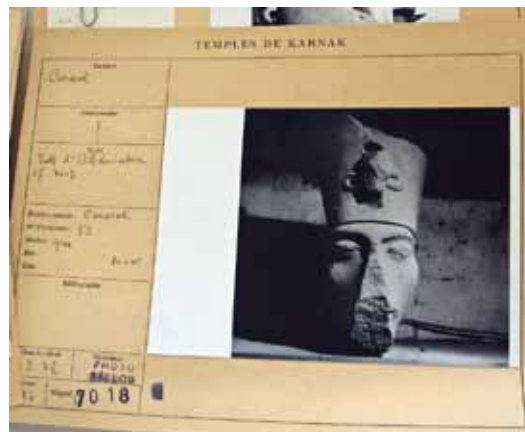
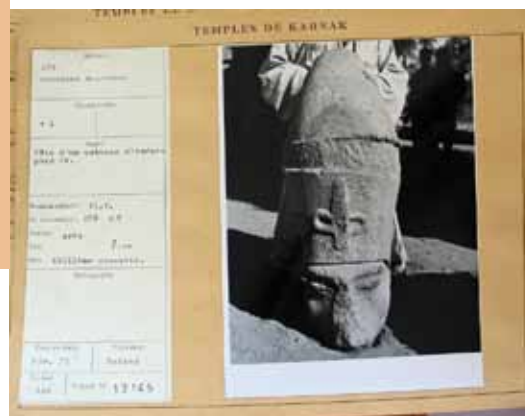
Ansigtet på den “kønsløse” kolos med rester af den røde del af dobbeltkronen har spor af en spids syl på øjnene, og en del af næsen er væk. Seks af de løse hoveder bærer også dobbeltkrone, uden *nemes* og uden *khat*.³³ De mangler alle næsen (H20, H21, H 22, H23 [fig. 17]). Yderligere fem hoveder (H19, I28, I29, I30, I33) har lignende ar og kan høre til i samme gruppe, selv om de tre mangler kronerne. De fleste af disse hoveder er ikke tilgængelige (i magasinnet Abu Gûd uden for Karnak?) og kan kun studeres på fotografier.

Det er nærliggende at konkludere, at hvor hoveder med smukke, intakte næser kan knyttes til Akhenaten selv, må hoveder med amputerede næser have været opfattet som et andet individ af dem, der tydeligvis havde et problem med denne person. Et af eksemplarerne var en kvinde (den “kønsløse” H26), og det kan kun være Nefertiti. Ud over de her omtalte skulpturer findes der faktisk et sandstenshovede i over naturlig størrelse, som bærer Nefertitis karakteristiske dobbelte uræus. Også dette har en afslået næse.³⁴ Effekten af denne voldelige handling kan sammenlignes med det, der kan ses på de

33 Marianne Eaton-Krauss, ‘The KHAT headdress to the end of the Amarna Period’, *SAK* 5, 1977, s. 21-39.

34 Dorothea Arnold (red.), *The Royal Women of Amarna. Images of Beauty from Ancient Egypt*, Metropolitan Museum of Art 1996, kat. nr. 41, p. 134. Dette hoved blev fundet i “Karnak-cachetten”, men det kan være blevet anbragt i denne grube på et langt senere tidspunkt. Det står nu i en vitrine i museet i Cairo. Grunden til at kongens og dronningens kolosser har ganske identiske ansigtstræk skyldes ikke nødvendigvis, at de var i nær familie med hinanden, men at dronningens afspejler kongens givne kontrafej for at indikere, at også hun stod Aten nær (således Arnold s. 18).

17a,b,c,d Hoveder uden næser på kartotekskort i Karnak (foto LM): a (H20), b (H21), c (H22), d (H23). © CNRS-CFEETK n° 13143, 13145, 7018, 7046 /A. Bellod.

18 Talatat fra Nefertitis piller med mejselhug over Atens hænder. Foto LM.

såkaldte “Nefertiti-piller” andetsteds i Karnak.³⁵ Her har Atens hænder fået præcise snit, som forhindrede livets pust fra solskiven i at nå dronningens næse [fig. 18]. Næserne på de løse hoveder er omhyggeligt skilt fra ansigtet, formodentlig med en sav. Vi ved ikke hvad der skete med indskrifterne på disse kolosser, og det er derfor ikke muligt at fastslå, om der er tale om ikonoklasme (hvis navnet var uskadt) eller om det var *damnatio memoriae* (med navnet også udraderet). På templets vægge står både dronningens navn og billede tilbage i mange scener, så uanset hvad motivet var, blev aktionen ikke konsekvent gennemført.³⁶

35 Lise Manniche, ‘Den 2. pylon i Karnak og Nefertitis piller’, *Papyrus* 26/2, 2006, s. 12-17. Skamferingen på Nefertitis piller er usystematisk og ses mest i ansigt, kartoucher og på Atens hænder og kan betragtes som “sporadic act of desecration of an unofficial nature” (Redford, *JARCE* X, 1973, s. 91-2).

36 Om skamfering af øjne, næser og arme se Nyord, *Seeing Perfection* s. 71 med henvisning til Edward Bleiberg og Stephanie Weissberg, *Striking Power: Iconoclasm in Ancient Egypt*, Brooklyn og St. Louis 2019 (udstillingskatalog fra Brooklyn Museum og Pulitzer Arts Foundation). Om udhugning af uræus, næse og skæg se Simon Connor, ‘Mutiler, tuer, désactiver les images en Égypte pharaonique’, *Perspective* 2018/2, s. 147-167, især s. 160-162.

Det er kun muligt at identificere to af disse hoveder i Chevriers resumé af udgravningerne. Det ser ud som om de lå både øst og vest for afvandingskanalen. Hvis vi kendte deres placering, kunne vi komme frem til et mønster, både hvad angår tanken med den oprindelige fordeling af de forskellige kolosser og den måde de blev håndteret på, da de blev lagt ned. Et af de løse blev fundet ved siden af den “kønsløse” (jf. fig. 11), så de to har i hvert fald stået sammen. Det er ganske klart, at visse af kolosserne blev udvalgt til at skulle skamferes, og at det ikke var hele samlingen af kolosser, eller et særligt hjørne af gården, der blev systematisk angrebet. Den “kønsløse” var den sidste, der blev fundet i nyere tid, men det var den første man så, når man i oldtiden kom ind i jubilæumsgården gennem porten mod vest. Det er den kolos, der udviser den mest tilfældige udhugning, og i modsætning til de løse hoveder virker det mere som improvisering end planlægning.

19 Kolossen i Louvre (H27) under transporten fra Karnak 1972. © CNRS-CFEETK n° 7045/A. Bellod.

Kolossen i Louvre

I museet i Paris står den eneste kolos uden for Ægypten, et hoved på en overkrop i noget ramponeret stand (H27). Da den blev skænket til museet i 1972 (til gengæld for franskmændenes arbejde for at redde de nubiske templer), blev nogle stumper af armene efterladt i Luxor.³⁷ Kronen var slået af, og halsen var brækket flere steder, men Chevrier havde kunne sætte hovedet på den rigtige krop. Også denne kolos bærer kronen direkte på hovedet og burde derfor høre til i samme gruppe som de ovenfor nævnte, men manglen på systematisk skamfering antyder en forskel.

Næsen var beskadiget, men næsetippen sad endnu fast [fig. 19]. Den blev restaureret, inden figuren blev sendt til Paris. To fotografier taget inden dette kosmetiske indgreb viser imidlertid, at der er en jævn brudflade under den øverste del af næsen

37 Ifølge arkiverne i Karnak hører en løs dobbeltkronen også til her, men en nærmere undersøgelse af brudfladerne ville være ønskelig. Denne kolos blev omhyggeligt studeret af Christiane Desroches Noblecourt i *Revue du Louvre* 4/5, 1972, s. 239-250 og i *Monuments et Mémoires de la Fondation Eugène Piot* 49, 1974, s. 1-44. Kort om dens tilstand og restaurering s. 43, n. 1.

[fig. 20]. Enten blev næsetippen fundet for sig selv og sat på af Chevrier. Eller også er der tale om en skamfering, der ikke blev fuldført. Selve ansigtet er kun meget lidt ødelagt og det ceremonielle skæg bevaret. Den enkleste løsning er oftest den bedste.

Hvem var den/de skyldige?

Hvis vi kan godtage, at disse 11 kolosser bar Nefertitis navn, kan vi indsnævre gerningstidspunktet, for det er ikke umiddelbart sandsynligt, at skamferingen ville have fundet sted, mens Nefertiti selv havde noget at skulle have sagt (elementer af Nefertitis gravudstyr, i den sidste ende anvendt til Tutankhamons begravelse, viser dog, at hun var villig til i en vis grad at gå tilbage til, eller i hvert fald inkludere, traditionelle objekter).³⁸ Når det kommer til selve demonteringen af Akhenatens bygninger står det fast, at Horemheb for en stor dels vedkommende var den ansvarlige, for han genbrugte tusinder af talatat og andre elementer i sine egne byggerier. Endvidere blev hans navn fundet på to potteskår under Redfords udgravninger af den vestlige række af kolosser i 1970'erne.³⁹ Der er imidlertid beviser for, at også Tutankhamon benyttede sig af byggemateriale fra sin fars Aten-tempel i Karnak bl.a. til byggerier i Theben. De blev dog snart taget ned af Horemheb, og blokke anvendt med vrangen udad i beklædningen af den 9. pylon.⁴⁰

At det var Tutankhamon, der beviseligt var engageret i "deaktivering" af Akhenatens bygninger i Karnak Øst, kunne forklare den selektive lem-læstelse af kolossernes ansigter. De statuer, der bar hans fars navn, fik ikke ansigterne skamferet, hvori- mod de, der kunne relateres til Nefertiti, fik næsen skåret af. At nogle af væggene blev dækket med mudder og kalket med henblik på ny udsmykning, ville også høre til denne tidlige fase.⁴¹ Det skal huskes, at Tutankhamon organiserede at få sin far gen-

20 Hovedet af kolossen i Louvre fotograferet i 1972. © CNRS-CFEETK no. 7043/A. Bellod.

begravet i Kongernes Dal (KV 55), hvilket ikke falder i tråd med at vælte faderens kolosser af *personlige* årsager. Med dronningen kan sagen have stillet sig anderledes. Tutankhamon genbrugte også en række af Akhenatens og Nefertitis sfinkser, der formentlig havde prydet indgangen til en af bygningerne i Karnak Øst, til en ny allé foran (syd for) den 10. pylon, som havde stået ufærdig siden hans bedstefars dage. Hovederne blev udskiftet med vædderhoveder, og det var den unge konges eget billede, der kom til at stå mellem forbenene (hans navn blev senere erstattet med Horemhebs).⁴² Genbrug var helt normal praksis!

I sin store restaureringsstele, der blev "udgivet" i flere eksemplarer, beskriver Tutankhamon sine barndomsår i Amarna som "en forbigående lidelse" (*Urk. IV 2027.11*) og som en tid, hvor han "undertrykte ugerningsmænd over hele landet, således at *maat* (orden) blev sat på sin plads, at løgn blev tabu, og landet blev som den første gang (= i begyn-

38 Marianne Eaton-Krauss, *The Unknown Tutankhamun*, London og New York 2016, s. 20.

39 Donald B. Redford, 'Interim report on the excavations at East Karnak (1979 and 1980 seasons)', *JSSEA* 11, 1981, s. 257 (se ovenfor) og *JSSEA* 13/14 1985, s. 214 pl. 28.

40 Aidan Dodson, *Amarna Sunset*, AUP Cairo 2009, s. 66-67 med henvisning til upubliceret afhandling af W. Raymond Johnson fra 1992. Jf. også Johnson, 'Tutankhamen-period battle narratives at Luxor', *Kmt* 20/4, 2009-2010, s. 20-33, med s. 25 om Tutankhamons genbrug af talatat.

41 Allerede forslået af Ramadan Saad, 'New light on Akhenaten's temple at Thebes', *MDAIAK* 22, 1967, s. 66-17, jf. dækkede talatat pl. XXI a-c.

42 Dodson, *Amarna Sunset*, s. 68.

delsen)” (*Urk. IV 2026. 17-19*).⁴³ Der er dog ingen beviser for, at Tutankhamon overhovedet har regeret fra Amarna.⁴⁴ Selve restaureringsarbejdet er formentlig blevet udført under ledelse af Horemheb, mens han var “chef for alle kongens arbejder”, men flytningen af de store mængder talatat kan ikke være foregået før efter at han selv blev konge.⁴⁵ I sit kroningsdekret fortæller han om dengang han var tronfølger og “blev kaldt frem for herskeren over paladset, der var blevet rasende. Han åbnede munden og svarede kongen og beroligede ham med udsagnene fra sin mund (*Urk. IV 2115.2-5*).” Dette antyder en latent, men bilagt strid på højeste sted, som endda nåede officielle bulletiner hugget i sten.

Selektiv udradering af både Aten og kongefamilien ses også på talatat-blokkene og nogle store blokke, udført inden de blev taget ned og genbrugt. Størstedelen af scenerne blev dog ikke rørt, og udhugningen blev foretaget usystematisk og af forskellige hænder, og formentlig med det overordnede formål at slå fast, at i Karnak havde Amon-Ra genvundet sin magt.⁴⁶ Der har været mindst to dagsordener i spil ved Akhenatens og hans efterfølgeres bortgang, styret af forskellige personer.⁴⁷ Processen om-

kring deres kollektive *damnatio* har rakt ind i det 19. dynasti. Ingen af herskerne fra Akhenaten til Ay kom med i ramesside-tidens kongelister, og i en tekst fra Ramesses II's tidlige år blev Akhenaten simpelthen omtalt som *p³ hrw n 3ht-itn*, “ham forbryderen fra Akhetaten (Amarna)”.⁴⁸

Et scenario, der ikke tidligere har været taget op i forbindelse med kolosserne, men som blev foreslået i helt anden anledning under første del af konferencen via Zoom i december, er, at der muligvis fandt en rituel handling sted under sådan en deaktivering af statuer – måske med tilskuere – udført for at “afneferisere” statuerne, et ord konstrueret til denne artikel for at beskrive, at kolosserne afgav deres specielle status som værende *nefer* (til stede, funktionsdygtige og perfekte).⁴⁹ Herefter ville kongen (Horemheb) kunne fortsætte med sine egne projekter. Aten var uskadt, men der var taget hånd om den pinlige episode med dens profet, og den kunne nu forvises til glemmebogen.

Sammenlignet med skulpturen i byen Amarna slap kolosserne i Karnak nådigt, måske fordi hele området var specielt, det var *ipt swt*, et “udvalgt sted”, hvor Amarna by ikke havde samme glørværdige fortid. En ildspåsættelse i den ydre ringmur om området kan have udgjort en bevidst iscenesat finale.⁵⁰ Tidens tand satte sine spor i området, og historikere ignorerer efterlod et hul i eftertidens annaler, der kom til at vare næsten 3000 år. Herefter fik Amarna-tiden en renaissance i den kollektive, rekonstruerede erindring og blev indhyldet i sin egen mytologi.

43 Der findes ingen spor af nye stiftelser eller byggerier til Aten i Tutankhamons navn i Amarna, og det er derfor sandsynligt, at han har forladt residensen ganske hurtigt. Det har været foreslået, at der var tilløb til genoprettelsen allerede under hans kortvarigt regerende forgængere (Smenkhkara/Ankhkheprura/Nefernefruaten) (Gabolde, *D'Akhenaton à Toutankhamon*, s. 90 n. 802 og 804 med henvisninger).

44 Marianne Eaton-Krauss, ‘Reprise: Akhenaten, Nefertiti, Amarna’, *Chronique d'Égypte* 88, 2013, s. 64-80, især s. 75 n. 60; *id.*, *The Unknown Tutankhamun*, kapitel 2.

45 Geoffrey T. Martin mener ligefrem, at der ikke fandt nogen egentlig “forbandelse” af Amarna-tidens herskere sted under Horemheb, men at han (blot) genbrugte deres monumenter: *Tutankhamun's Regent. Scenes and Texts from the Memphite Tomb of Horemheb*, Egypt Exploration Society 2016, s. 144: ‘As far as can be seen, the Amarna pharaohs Akhenaten, Smenkhkare, Tutankhamun and Ay, were not execrated in the reign of Horemheb, though some of their monuments were appropriated.’

46 Dette foreslås også i en upubliceret disputat af den daværende chefarkæolog i Karnak, Ramadan M. Saad: ‘Les martelages de la XVIIIe dynastie dans le temple d'Amon-Rê à Karnak’, Université II Lyon 1972.

47 For et resumé af den seneste forskning omkring de mulige aktører se Eaton-Krauss, *The Unknown Tutankhamun*, s. 17.

48 Mosis grav i Sakkara, nu i Cairo temp. nr. 17.5.25.8. Jf. William Murnane, *Texts from the Amarna Period in Egypt*, 1995, s. 240-1, nr. 109, 110. Ordet *hrw*, hvis rod også betyder “falde om”, kunne her være valgt med inspiration fra de faldne kolosser (“den politisk og fysisk væltede”)? Om ægypternes “historieskrivning” se Harris i *Papyrus* 30/2, 2010, s. 12-23 med omtale af det her citerede på s. 17-18, jf. s. 21.

49 Denne opfattelse slutter sig til Rune Nyords udlægning af et billedes magt: (‘In the terminology espoused here), this would be a way of cancelling very specific affects of the image, notably the ability to presentify the depicted person, because the statue becomes unable to enter into the requisite relationships (such as receiving incense and other offerings, or in the case of worshipping statues, the ability to elicit the relation to the god).’ *Seeing Perfection* s. 71).

50 Redford i *JSSA* 11, 1981, s. 257.

Post til en afdød

Nebetitefs genfundne brev

Rune Nyord

I den første halvdel af det 21. århundrede fvt., et sted i Øvreægypten – højst sandsynligt i byen, der hørte til gravpladsen med det moderne navn Naga ed-Deir nær Abydos – var en kvinde ved navn Merirtyfy syg. Hun spillede en betydningsfuld rolle i sin kvindelige forfader Nebetitefs kult, og til gengæld for at udføre de foreskrevne ritualer til punkt og prikke kunne hun vente at nyde godt af forfaderens velsignelse og beskyttelse fra hinsides graven. Merirtyfys sygdom syntes at tyde på, at den ventede støtte ikke indfandt sig, og familien besluttede at henvende sig til forfaderen med en ritualiseret skriftlig anmodning af den type, som sædvanligvis kaldes “breve til afdøde”.¹ I Naga ed-Deir ville den gængse fremgangsmåde have været at skrive brevet på papyrus, mens man på andre gravpladser anvendte det lertøj, der indeholdt kultofrene, som medie. I stedet valgte Merirtyfy sammen med den afdødes bror Khuaw den usædvanlige, men ganske logiske, mulighed at skrive brevet på bagsiden af den gravsten, der udgjorde fokus for Nebetitefs forfaderkult. Det er muligt, men på ingen måde sikkert, at de fik stenen udført særligt til lejligheden. I brevet fremstillede de to afsendere deres sag, og Merirtyfy bad forfaderen om at vise sig for hende i en drøm for at bekræfte sin velsignelse og vilje til at helbrede Merirtyfy.

Stelens nyere historie

Vores anden vignette finder sted omkring 4000 år senere, i Cairo 1958, nogle år efter Mohammed Naguib og Gamal Abdel Nassers revolution havde

væltet kong Farouk. Den amerikanske forsker Edward Wenté var på dette tidspunkt ph.d.-studerende og i gang med at færdiggøre sin afhandling om ægyptiske bevægelsesverber. Tilfældigvis befandt han sig på Antikvitetsmuseets kontorgang, da en antikvitetshandler fremviste en samling genstande, som han havde søgt om tilladelse til at eksportere i overensstemmelse med datidens procedure. Blandt genstandene bemærkede Wenté en lille stele, som yderst usædvanligt bar en håndskreven hieratisk tekst på bagsiden. Sælgeren ville ikke afsløre køberens identitet, men antydede, at den var på vej til en privatsamler i USA. Wenté havde ikke medbragt et kamera, men fik lov til at foretage en hurtig afskrift af teksten, som han håbede kunne hjælpe til at lokalisere stelen hjemme i USA. Hans forsøg på at finde stelen viste sig dog at være forgæves, og omkring 16 år senere besluttede han, at det omstændighederne taget i betragtning ville kunne betale sig at publicere de hurtige noter, han havde taget på museet, for at gøre den akademiske offentlighed bekendt med stelen.

Wentés transkription og den ledsagende kortfattede beskrivelse af stelen, som han huskede den 16 år senere efter kun at have undersøgt den hurtigt, var alt hvad man vidste om stelen i flere årtier. Teksten blev ganske berømt og ofte citeret som evidens for det ellers forventlige, men yderst sjældent attererede fænomen, at afdøde forfædre kunne vise sig for deres efterkommere i en drøm for at videregive deres velsignelse. Det var i øvrigt også i denne form, at jeg selv anvendte stelen i min doktordisputats, hvor jeg blandt andet udforskede oplevelsesaspekter ved den oldægyptiske dødekult.²

1 Sylvie Donnat Beauquier, *Écrire à ses morts: Enquête sur un usage rituel de l'écrit dans l'Égypte pharaonique*, Grenoble 2014. På dansk findes en oversigt over fænomenet i Rikke Jensen, 'Breve til døde', *Papyrus* 19/1, 1999, s. 25-27.

2 Rune Nyord, *Breathing Flesh: Conceptions of the Body in the Ancient Egyptian Coffin Texts*, København 2009, s. 455-456.

Fig. 1 Stele i Michael C. Carlos-museet. Forsiden. © Michael C. Carlos Museum, Emory University. Foto Bruce M. White, 2014.

For at gøre en lang historie kort, blev den fysiske stele genforenet med sin ulegemlige tilstedeværelse i den videnskabelige litteratur, da ægyptologen Edmund Meltzer identificerede stelen som en nyhervervelse i Harer Family Trusts samling, en opdagelse, som han præsenterede på årsmødet for American Research Center in Egypt i 2008.³ I 2014 blev stelen skænket af Joop Bollen and Pyush Patel til Michael C. Carlos-museet på Emory University i Atlanta, hvor den nu indtager en fremtrædende plads i det ægyptiske galleri [fig. 1 og 2].⁴ Stelen har dog ikke været genstand for en tilbundsående videnskabelig nyundersøgelse, og Edmund Meltzers præsentation fra 2008 er ikke blevet udgivet.⁵ Efter at have brugt stelens tekst som læsestykke i min museumsundervisning på Emory University i foråret 2020 blev jeg opmærksom på, at centrale træk ved stelen og dens tekst med fordel kunne genovervejes, nu hvor hele stelen var tilgængelig for mere indgående granskning, og i sommeren 2020 fik jeg mulighed for at underkaste den en ny undersøgelse.⁶

Stelen i nyt lys

Wentes hovedopmærksomhed var forståeligt nok rettet mod den usædvanlige indskrift på stelens bagside, og han beskrev forsiden ganske kort som “en kalkstensstele eller -tavle omkring en fod (30,48 cm)

3 I skrivende stund er en kopi af præsentationsteksten tilgængelig online på adressen https://www.academia.edu/9138477/The_Misplaced_Letter_to_the_Dead_and_a_Stela_Found_Again.

4 Michael C. Carlos Museum, 2014.33.1.

5 Jeg takker Edmund Meltzer for at have sendt mig en kopi af den uudgivne tekst til præsentationen.

6 En ny analyse af stelen, herunder en udgave og oversættelse af teksten, er under udgivelse i *Journal of Egyptian Archaeology*.

Fig. 2 Bagsiden.

© Michael C. Carlos
Museum, Emory University.
Foto Bruce M. White, 2014.

høj, som jeg husker den, på hvis forside var malet en scene med en mand, der foretager en ofring, mens der på bagsiden var en blækindskrift i den Første Mellemtids hieratiske skrift”.⁷ Eftersom Wentes var den eneste, der havde set stelen, så der ikke var nogen konkret anledning til at drage beskrivelsen i tvivl, har efterfølgende diskussioner taget udgangspunkt i denne identifikation, selvom det ville være højst usædvanligt at have en stele, der afbildede giveren, men ikke modtageren af en offerhandling.

Da Edmund Meltzer havde genopdaget stelen, var en af de første ting, der stod klart, at Wentes hukommelse måtte have spillet ham et puds – hvad man jo dårligt kan bebrejde ham i lyset af de ugunstige omstændigheder, hans hovedinteresse for indskriften på bagsiden, og hans nedskrivning af beskrivelsen 16 år efter at have set den kortvarigt. Nu hvor stelen kan studeres i ro og mag, står det klart, at kjolen, den slanke krop samt den gullige hudfarve allesammen peger entydigt i retning af en kvinde som afbildningens motiv. Selvom Meltzer således kunne rette denne antagelse hvad afbildningen angår, havde den, som vi vil se nedenfor, formet Wentes overordnede fortolkning af stelen og dens brev i en mere fundamental henseende, der hidtil er gået upåagtet hen.

Som det ses af afbildningen på fig. 1, er kvinden omgivet på tre (oprindeligt alle fire) sider af påmalede hieroglyfindskrifter. Skikkelsens hoved og skuldre mangler, mens den nederste del er bedre bevaret. Kvinden står vendt imod højre og deler dermed orientering med de omgivende hieroglyffer. Den højre arm hænger ned bag ryggen og holder et

⁷ Edward Wente, ‘A misplaced letter to the dead’, *Orientalia Lovaniensia Periodica* 6/7, 1975/76, s. 595.

ankh-tegn, mens den venstre løfter en aflang genstand op til ansigtet. Selvom både kvindens ansigt og genstandens top er forsvundet, kan der på baggrund af paralleller fra Første Mellemtid og Mellemtidste Rige ikke være tvivl om, at det er en langstillet lotusblomst, kvinden holder op foran sig.⁸

Som helhed er motivet med en enlig, kvindelig steleejer, der holder en lotusblomst, ikke helt sjældent i denne periode. Motivet med ankh-tegnet er noget sjældnere og optræder første gang under den thebanske hersker Intef II, et stykke tid før hans dynasti genforenede det ægyptiske kongerige under Mentuhotep Nebhepetra. Før den tid var det forbeholdt konger og guder at blive afbildet med ankh-tegn i hænderne.⁹ Størstedelen af gravstelerne af denne type viser steleejeren foran et veldækket offerbord, som vel delvis af pladshensyn er udeladt på Nebetitefs stele, atter et fænomen der ikke er helt uden fortilfælde.¹⁰

Stelens indskrift består af tre offerformler, hvoraf den øverste nærmest er fuldstændig udvisket, men kan rekonstrueres baseret på sporene i de to øverste hjørner (hvoraf de i venstre hjørne hovedsageligt træder frem under ultraviolet belysning). De tre indskrifter udgør versioner af den standardiserede offerformel, der sikrer steleejerens ret til ofre associeret med vigtige guder:

8 Nogle eksempler er samlet i Detlev Franke, 'The Good Shepherd Antef (Stela BM EA 1628)', *Journal of Egyptian Archaeology* 93, 2007, s. 169 n. 80.

9 Henry George Fischer, 'An Eleventh-Dynasty Couple holding the sign of life', *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde* 100, 1973, s. 23.

10 Forskellige øvreægyptiske eksempler fra det 11. dynasti er citeret i Fischer, 'An Eleventh-Dynasty Couple', s. 17, n. 1-3.

Linje øverst:

"[Et kongligt] offer (til) Anubis], han som er på sit bjerg"

Kolonner til højre (fortsat i den vandrette linje under billedet):

"Et [kongeligt] offer (til) Osiris, Busiris' Herre, den forreste blandt de vestlige, Abydos' herre, et påkaldelsesoffer (bestående af) tusind brød, øl, okser, gazeller og fjerkræ"

Kolonner til venstre:

"Et kongeligt offer (til) Anubis, Sepas herre, hans [sic]¹¹ perfekte begravelse [til den begunstigede] hos Hathor, Nebetitef, født af Inetkaw"

Hver især er formlerne yderst almindelige, men kombinationen af alle tre på en enkelt stele er tæt på unik.¹² Der er således en række særtræk ved stelen, der gør det vanskeligt at finde præcise paralleller. En samlet vurdering af alle de ikonografiske, stilistiske og sproglige træk ved stelen gør en datering imod slutningen af Første Mellemtid stort set sikker, med en høj sandsynlighed for Naga ed-Deir som oprindelsessted.¹³

11 Navnet og billedet indikerer tydeligt, at stelens ejer er en kvinde, men maleren har her ved en fejl skrevet det hankønsstedord, der langt hyppigere optræder i denne formular.

12 Den nærmeste parallel, jeg kender til, er Tjebus stele fra det 11. dynasti fra før rigets genforening, der kombinerer offerformler til de samme tre guddomme, Hans O. Lange og Heinrich Schäfer, *Grab- und Denksteine des Mittleren Reichs im Museum von Kairo*, Berlin 1902, bd. I, 4-5, og bd. IV, pl. I; Jacques J. Clère og Jacques Vandier, *Textes de la Première Période Intermédiaire et de la XIème dynastie*, Bruxelles 1948, §3.

13 Se den nærmere diskussion og argumentation i min kommende artikel i *Journal of Egyptian Archaeology*.

Brevet til Nebetitef

Retter vi opmærksomheden mod stelens bagside (fig. 2), ser vi en indskrift i sort blæk, der over syv kolonner fylder hele stelen, og ligesom på forsiden er bemalingen øverst på stelen slidt af. Håndskriften bekræfter i det store og hele indtrykket fra forsiden af en tekst, der er skrevet i slutningen af Første Mellemtid, mens det ikke kan siges med sikkerhed, om brevet er skrevet samtidig med bemalingen af forsiden, eller om stelen eventuelt har være opstillet først og siden er blevet "genbrugt" som bærer af brevet. Det står dog klart, at modtageren, Nebetitef, er den samme kvinde som er afbildet på forsiden, og brevets indhold viser, at det må være skrevet på et tidspunkt, hvor kulten af denne stadig var aktiv. I oversættelse lyder brevet:

"En meddelelse fra Merirtyfy til Nebetitef:

Hvordan har du det? Byder Vesten dig velkommen, som du ønsker? Jeg er jo din elskede på jorden, så kæmp for mig og gå i forbøn for mit navn! Jeg har ikke begået fejl i [en recitation] foran dig, når jeg lod dit navn leve videre på jorden. Uddriv lidelsen af min krop, og åbenbar dig så for mig som en akh-ånd [foran] mit ansigt, så jeg kan se dig kæmpe for mig i en drøm. Jeg vil præsentere ofre til dig, [så snart solen] er stået op, og jeg vil dække offerbordet for dig.

En meddelelse fra Khuaw til hans søster:

[...] Jeg har ikke begået fejl i en recitation foran dig, og jeg har ikke frataget dig ofre. I stedet har jeg skaffet(?) [...] Kæmp for mig! Kæmp for min hustru og mine børn!"

Brevet rummer en række oplysninger om baggrundssituationen, der allerede blev beskrevet i indledningen. Merirtyfy henviser til en "lidelse", som hun ønsker Nebetitef skal uddrive ved at "kæmpe for" hende – et hyppigt udtryk for den hjælp, en forfader kan yde. Både Merirtyfy og Khuaw begrundes deres forventning om hjælp med deres tjeneste i Nebetitefs kult, og Merirtyfy henviser yderligere til sin vilje til at bringe yderligere ofre, lige så snart Nebetitef har demonstreret sin vilje til at hjælpe ved at vise sig i en drøm. Den konkrete henvisning til denne drømmemanifestation er sjælden, men ikke helt enestående i materialet omkring den oldægyptiske forfædrekult. Den er så meget desto mere interessant som langt de fleste fremstillinger af kulten virker stærkt formelle og vidner om nøje fastlagte og standardiserede praksisser. Som sådan giver stelens henvisning til drømmen en vigtig indi-

kation af hvordan kulten og omgangen med forfædrene mere generelt må have været oplevet i praksis. Et andet karakteristisk kendetegn for denne type breve er forestillingen om et reciprok forhold mellem forfædrene og de levende, specielt oplevelsen af, at forfædrene gengældte (eller i hvert fald burde gengælde) kulthandlingerne ved at våge over og hjælpe de efterlevende fra hinsides graven.

Personerne bag

Som sådan giver brevets indhold os faktisk et væsentligt skelet af forhold og begivenheder, men et centralt spørgsmål lader teksten stå åbent: Hvem var denne Merirtyfy, og hvad var vedkommendes forhold til stelens ejer, Nebetitef? Mens Khuaw i overensstemmelse med ægyptiske brevkonventioner starter sin del af brevet med at identificere forholdet mellem afsender og modtager, angiver Merirtyfy blot sit navn uden slægtskabsangivelse. I sin oprindelige udgivelse af stelens indskrift foreslog Wente, at Merirtyfy var Nebetitefs ægtemand, og denne

Fig. 3 Naga ed-Deir i Mellem-ægypten, brevskriverens hjemstavn. Foto Ayman Damarany.

fortolkning er blevet fulgt i næsten alle efterfølgende diskussioner, blandt andet fordi den hang sammen med Wentes beskrivelse af stelen, som man som nævnt hverken havde anledning til eller mulighed for at drage i tvivl. Nu hvor stelen er kommet for en dag, stiller sagen sig imidlertid anderledes, så det er værd at gå tilbage og undersøge Wentes argumenter igen.

Til støtte for sin fortolkning skrev Wenté i sin oprindelige artikel: “Selvom de to andre eksempler på dette navn, jeg er bekendt med, er kvindelige, er afbildningen på forsiden en mand, der ofrer, og jeg er tilbøjelig til at tro, at brevets forfatter var enke-mand. I [brevets] l. 3 taler forfatterne om at for-evige den afdødes navn, et ritual, der normalt blev udført af mænd”.¹⁴

Hvis vi undersøger disse argumenter et ad gangen, kan vi begynde med spørgsmålet om, hvorvidt navnet Merirtyfy er kønsspecifikt. Ligesom mange moderne sprog, men nok noget hyppigere, har

ægyptisk en række navne, der kunne bruges både til mænd og kvinder. I princippet er der derfor ikke noget til hinder for, at det sjældne navn Merirtyfy kunne bæres af begge køn, som Wenté foreslog. I mellemtiden er to yderligere personer med dette navn kommet for dagens lys, så vi i dag kender fire, og ligesom de to eksempler Wenté kendte, er også de to “nye” kvinder.¹⁵ Alt andet lige øger dette givetvis sandsynligheden for, at navnet udelukkende var et kvindenavn, men hvis vores eksempel fra

14 Wenté, ‘A misplaced letter to the dead’, s. 597 n. b.

15 Museum of Fine Arts Boston 12.1479 (Ronald J. Leprohon, *Boston Museum of Fine Arts Stelae 1: The Early Dynastic Period to the Late Middle Kingdom* (Mainz 1985), s. 75-8 = Edward Brovarski, *Naga ed-Dêr in the First Intermediate Period*, Atlanta 2018, farveplanche VII – den same kvindes kiste befinder sig sammesteds med katalognummer 12.1509, se *ibid.*, s. 367, fig. 12.4) og British Museum EA 55278 (Morris L. Bierbrier, *Hieroglyphic Texts from Egyptian Stelae, etc., in the British Museum, Part 11*, London 1987, pl. 1).

Nebetitefs stele ser ud til at være en mand, ville dette mønster naturligvis være brudt.

Wentes andet, og vel hidtil mest tungtvejende argument er, at stelens forside viste en mand, der ofrede. Når Wente betragtede dette som et relevant argument, er det selvfølgelig underforstået, at den afbildede person er identisk med brevets afsender. Begge disse to antagelser må imidlertid nu drages i tvivl efter nyundersøgelsen af stelen. For det første viser afbildningen som nævnt ikke en mand, men en kvinde. For det andet viser dette sig imidlertid at være irrelevant, fordi personen på afbildningen ikke er i færd med at give, men derimod står i en positur til at modtage ofre, og dermed også må forstås som stelens ejer (og brevets modtager) Nebetitef. Derfor giver den afbildede persons køn i sidste ende ikke nogen oplysninger om brevets afsender Merirtyfy.

Det tredje og sidste argument er for så vidt korrekt, men som det eneste tilbageværende må det som et rent statistisk argument siges at stå svagt. Selvom det er rigtigt, at det oftest er mænd, der er ansvarlige for kulten, både i almindelighed og under den specifikke betegnelse “at lade navnet leve videre”, er der ikke desto mindre ganske mange eksempler på kvinder, der påtager sig denne rolle – vel specielt, når der ingen søn var til at varetage forfædre kulten.¹⁶

Ved nærmere eftersyn, og specielt i lyset af en grundigere undersøgelse af bemalingen på stelens forside, falder Wentes argumenter for Merirtyfy som mand – og mere specifikt som den afdødes enkemand – altså til jorden. Tværtimod tyder de fire kvinder, der er de eneste andre kendte personer med samme navn, snarere i retning af, at Merirtyfy var en kvinde. Dette må dog i sig selv siges at være et relativt svagt argument i den anden retning i lyset af, hvor sjældent dette navn er. Imidlertid er der detaljer i brevet, som voldte Wente problemer, men som lader sig løse relativt simpelt, hvis vi åbner mulighed for, at Merirtyfy kunne være en kvinde.

Den eneste betegnelse, som Merirtyfy giver for sig selv, er “din elskede”, skrevet . Uden at fortabe os for meget i detaljerne¹⁷ tyder det sidste tegn – den siddende kvinde som såkaldt determinativ – stærkt på, at ordet er en betegnelse for en kvinde. For at forklare dette tegn måtte Wente ty til et fænomen, hvor kvindetegnet kan bruges til at skrive kvindelige stedord, så at det skulle forklares som del af ordet “din”, når det henviser til en kvinde. Denne forklaring svækkes dog betydeligt af, at det pågældende skriftfænomen ellers optræder for første gang i Amarna-tiden omkring 700 år efter stelen blev lavet,¹⁸ samt at det samme stedord optræder i sin traditionelle form uden tegnet for den siddende kvinde alle 11 andre steder i brevet. Med andre ord er skrivemåden helt upåfaldende, hvis man er villig til at acceptere, at Merirtyfy kunne være kvinde, mens det kræver betydelige krumspring at forklare dette ord, hvis man vil have det til at passe med en hypotese om Merirtyfy som mand.

Hvis vi sammenholder nyvurderingen af Wentes argumenter med denne skrivemåde, kan vi være ret sikre på, at Merirtyfy var en kvinde, ligesom de fire andre kendte bærere af dette navn. Vi må altså forkaste den hidtidige idé om enkemanden, der skriver til sin afdøde hustru. Men kan vi sige noget mere specifikt om Merirtyfys og Nebetitefs forhold på baggrund af brevet?

Som nævnt giver Merirtyfy ikke nogen direkte indikation af denne relation, men der er et par indirekte antydninger, der kan indsnævre mulighederne. Den ene er, at Merirtyfy synes at have haft et centralt ansvar for kulten til Nebetitef, hvor hun ikke alene har reciteret liturgier, men også har påtaget sig rollen som den der “lader navnet leve videre”, en rolle, der typisk forbindes med dedikationen af en stele eller andre gravmonumenter.¹⁹ Alt andet lige ville dette indikere et nært slægtskab mellem de to personer, mest sandsynligt med Merirtyfy som Nebetitefs

16 Se det statistiske materiale i Melinda G. Nelson-Hurst, “... who causes his name to live”: The vivification formula through the Second Intermediate Period”, i Zahi Hawass og Jennifer Houser Wegner (red.), *Millions of Jubilees: Studies in Honor of David P. Silverman*, Cairo 2010, s. 13-31.

17 Disse er at finde i den fulde udgivelse i *Journal of Egyptian Archaeology*.

18 Se David P. Silverman, ‘Texts from the Amarna Period and their position in the development of Ancient Egyptian’, *LingAeg* 1, 1991, s. 301-314 (mere specifikt Papyrus Mond II, l. 5 m.fl.).

19 Nelson-Hurst, “... who causes his name to live”.

Hej!
Lav din kontingent-
betaling som FAST
indbetaling!

Salvekar fra Tutankhamons grav. Foto LM.

DÆS-medlemsskab kontingent:

Enkeltperson	kr. 400,-
Husstand	kr. 500,-
Pensionist	kr. 300,-
Pensionist-husstand	kr. 390,-
Studerende	kr. 210,-

Betaling senest 31. januar

- ➡ **Kontingentet kan overføres som FAST INDBETALING.** Det betales bedst over netbank, men det kan også ordnes i banken.
- ➡ Betal til DÆS reg.nr. 1551 kontonr. 7347383, vælg beløb og husk at skrive navn på betalingen.
- ➡ **Husk at meddele flytning** og ændring af email-adresse på mail@daes.dk Ellers går du glip af Papyrus og vigtige informationer.

datter, selvom en søster eller søgar en moder også kunne være mere sjældent attesterede muligheder.

I samme retning peger brugen af betegnelsen som forfaderens “elskede”. Mens vi på dansk er vant til at det at “elske” er, eller i hvert fald kan være, et nogenlunde symmetrisk forhold, ligger der i det ægyptiske udtryk ofte en hierarkisk konnotation. Langt overvejende bruges betegnelsen som en anden persons (eller guds) “elskede” om personer, der står lavere i et socialt hierarki.²⁰ Således “elsker” guder kongen, forældre deres børn, og ægtemænd deres hustruer ifølge denne formel – men yderst sjældent omvendt. Når Merirtyfy derfor omtaler sig selv som Nebetitefs “elskede”, giver dette endnu en indikation, der tyder i samme retning som rollen i forfædrekulten og som “foreviger af navnet”, nemlig at Merirtyfy med stor sandsynlighed er Nebetitefs datter.

²⁰ Se f.eks. Karl Jansen-Winkeln, ‘Zur Bedeutung von *hꜣj* und *mꜣj*’, *Göttinger Miszellen* 190, 2002, s. 47-52.

Konklusion

En nyundersøgelse af Nebetitefs stele tillader os således ikke blot at indsnævre stelens (og dermed brevets) oprindelse i tid og sted, men den giver os anledning til at genoverveje den hidtil accepterede romantiske fortælling om enkemanden, der skriver til sin afdøde hustru. Som vi har set, var argumenterne for denne tolkning aldrig synderligt stærke, men det var først gennem en genundersøgelse af selve stelen, at der for alvor var konkret anledning til at drage dem i tvivl. I bagklogskabens lys kan vi se tendensen til at tolke brevets forfatter som en mand som en forlængelse af en fordom om mænds centrale rolle i kult og gravkultur, der ganske vist er til stede i mange ægyptiske kilder, men som langt fra er uden undtagelser. Som sådan bliver stelen og dens brev et sjældent vidnesbyrd om interaktionen mellem to kvinder i forfædrekulten.

Hyæner

Lise Manniche

Det ægyptiske ørkenlandskab rummer en mangfoldighed af dyr, og de ægyptiske kunstnere var mestre i at gengive dyrenes livscyklus fra undfangelse og fødsel til en voldsom død i gabet af en stærkere. I Gamle Rige får vi dem oftest præsenteret i registre som i en lærebog, hvor dyrene står adskilt fra hinanden på en vandret linje og en enkelt gang med kongen som jæger. I Mellemste Rige angiver en let bølget linje og nogle urter miljøet, mens en enlig jæger sender en strøm af pile i deres retning. I Nye Rige bliver scenerierne mere komplicerede og dramatiske for at kulminere i det buede låg på det, der kendes som "Tutankhamons bemalede skrin". I det 19. dynasti og derefter falder ørkenscenerne ud af billedprogrammet, og kunstnerne koncentrerer sig i stedet om store slagscener med ægyptere versus fjender og hele rytteriet.

Blandt faunaen i ørkenen er der især to dyr, der står som skurkene uden nogen helteglorie: sjakal og

hyæne. I billeder fra det gamle Ægypten optræder sjakalen undertiden i sine naturlige omgivelser, men den er mest kendt for at blive ophøjet til at være en af landets vigtigste guder: Anubis, gud for balsameringen både blandt kongelige og eliten, men selv har han ikke nogen familie, således som de andre guder fik konstrueret.

Med hyænen gik det anderledes. Den fik ingen guddommelig status overhovedet, ingen mytologi tilknyttet, men alligevel fik den i høj grad en rolle at spille i ægypternes univers. Selv om hyænen indtil nu ikke er lokaliseret i forhistoriske helleristninger, forekommer den dog i udsmykning af f.eks. knivhåndtag fra den tid, og over 10.000 år gamle knogler er identificeret. I 5. og 6. dynasti er den afbildet i ikke færre end 52 grave, fortrinsvis i jagt- og offer-scener i Giza og Sakkara. I Mellemste Rige finder vi den kun 10 gange i 9 grave med jagtscener i provinsen, og fra Nye Rige kendes 26 jagtscener i 20 grave

Fig. 1

Hyæne på Tutankhamons bemalede skrin. Facsimile fra Davies, *Tutankhamun's Painted Box*. Foto Ole Herslund.

i Theben og en enkelt på en blok i Karnak. Derudover findes hyæner afbildet på enkelte genstande og på ostraka i Nye Rige.¹ Selv om hyænemotiverne i sig selv er begrænsede, er der således et rigt billedmateriale at tage af. Det mest velbevarede portræt af en hyæne ses just på Tutankhamons bemalede skrin [fig. 1].²

Hyæners udseende og adfærd

I Ægypten drejer det sig om den sribede hyæne (*Hyaena hyaena*).³ Den har naturligvis fået sit navn på grund af sin sribede pels, men da bemalingen ofte er forsvundet på billederne, kan dette element mangle. Der findes også en prikket og en brun hyæne, men de er ikke påvist i oldtidens Ægypten. Hyænen er ganske let at kende på sin tunge krop, buskede hale, flade næse, opretstående ører og især på sin hældende ryg. Den har massive, stærke kæber, der let kan bide gennem læder og knogler. Den har ikke noget skæg, hvilket er relevant, da seks hyæner i en enkelt grav fra Gamle Rige er afbildet med noget, der kunne ligne en tot hår på underkæben, men som i stedet skal fortolkes som fråde [fig. 2].⁴ En indskrift i samme scene lader os ikke i tvivl, for den siger, at det drejer sig om en hyæne (*htt*).

Hyænen har en karakteristisk måde at parre sig på, som er blevet observeret ved selvsyn af en enkelt kunstner i Isesimerneters grav i Giza. Hvor hannen hos andre arter parrer sig med sit hoved rejst over hunnens ryg, lægger hyænehannen sin snude på hunnens ryg og slikker den på halsen [fig. 3]. Billedteksten siger ikke overraskende “Hyæne parrer

Fig. 2
Hyæne med fråde om munden. Kagemnis grav i Sakkara. 6. dynasti. Foto LM.

Fig. 3
Hyæners karakteristiske parningsstilling. Isesimerneters grav i Giza. 5. eller tidligt 6. dynasti. Fra Evans, *Animal Behaviour*, fig. 10-20.

sig”.⁵ Det er som regel hunhyæner, der afbildes, og i billederne ses de oftest alene, ikke i flok. Hyænen er sky og bevæger sig fortrinsvis rundt om natten i en tung og klunget galop, og i ly af mørket hænger den ud omkring beboelser. For bare 100 år siden var hyæner ganske hyppige i Ægypten, men nu synes bestanden at være kraftigt reduceret og koncentrerer sig især i ørkenen omkring Nassersøen og Sinai. Ifølge Unesco er hyænen en “næsten truet” art.⁶

Gamle Rige

Det kan altid diskuteres, i hvor høj grad de ægyptiske fremstillinger afbilder virkeligheden, og i dette tilfælde hvor mange af kunstnerne, der havde set en levende hyæne. Når et motiv først var optaget i billedarkiverne, kunne det gentages, uden at der

1 Salima Ikram, ‘The iconography of the hyena in ancient Egyptian art’, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo* 57, 2001, s.127-140.

Artiklen rummer tabeller over alle de fremstillinger forfatteren har kunnet finde frem til. Hertil kan føjes et smukt relieffragment med forparten af en såret hyæne i Royal Ontario Museum i Toronto obj. no. 957.218, dateret til tiden omkring Hatshepsut: Winifred Needler, ‘From a hunt in the desert’, *Canadian Collector* juli-august 1982, s. 70-72.

2 Alle skrinets seks paneler blev kopieret i facsimile af Nina de Garis Davies, *Tutankhamun’s Painted Box*, Oxford 1962. Ørken-scenen med kongen i stridsvogn sammen med mange følgesvende fylder halvdelen på det buede låg med løvejagt på den anden halvdel.

3 Udførlig artikel i <https://en.wikipedia.org/wiki/Hyena>

4 Ludwig Keimer, ‘Notes de lecture[1]’, *Bulletin de l’Institut Français d’Archéologie Orientale* 55, 1955, s. 7-20, om hyæner s. 13-18.

5 Grav G 2097 i Giza: Linda Evans, *Animal Behaviour in Egyptian Art: Representations of the Natural World in Memphite Tomb Scenes*, Oxford 2010, s. 159-160 fig. 10-20. Se også Linda Evans, ‘Ægyptens forunderlige dyreverden set gennem kunstnerens øjne’, *Papyrus* 38/2, 2018, s. 4-17.

6 Se også <https://www.egyptindependent.com/endangered-species-egypt-stripped-hyena/>

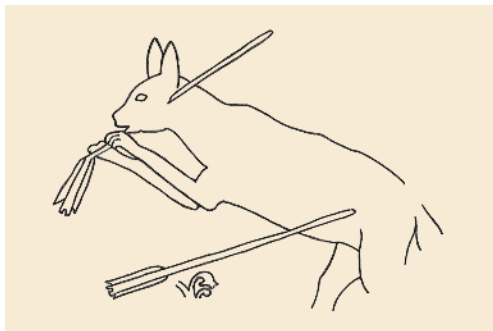

Fig. 4 Fra jagtscene i kong Sahuras dødetempel, nu i Ägyptisches Museum i Berlin. 5. dynasti. Tegnet af LM fra Borchardt, *Sahu-Ra* pl. 17.

Fig. 5 Hyæneunge bæres frem som offergave. Seshathoteps grav i Giza. 5. dynasti. Tegnet af LM fra Junker, *Giza II*, fig. 28

nødvendigvis blev taget stilling til detaljerne. Da kongerne i det 5. dynasti anlagde deres pyramider og dødetempler i Abusir syd for byen Memfis, blev der udformet et billedprogram, der kom til at danne inspiration for samtidige og efterfølgende gravkapeller for eliten. Det er i kong Sahuras anlæg, at vi først møder en hyæne i en stor jagtscene. Blandt en gruppe ørkenvildt er den blevet ramt i bugen af en af kongens pile, mens en anden er gået ind gennem munden og ud i nakken [fig. 4].⁷

Hyæner hjembragt som bytte ses faktisk allerede i 4. dynasti i et par grave i Giza, den ene med påskriften "at bringe en hyæne".⁸ I 5. dynasti finder vi i Seshathoteps grav en hyæneunge, der bæres frem som offer [fig. 5].⁹ Et ambitiøst projekt ses i Ptahhotep II's grav i Sakkara, hvor en mand ved navn Khnumhotep i bare en enkelt hånd holder snore,

7 Ludwig Borchardt, *Das Grabdenkmal des Königs Sahu-Re II,2*, Leipzig 1913, pl. 17.

8 Lepsius grav 86: Lepsius, *Denkmäler II,14*; Lepsius grav nr. 87: LD II,15.

9 G 5110: Hermann Junker, *Giza II*, Wien og Leipzig 1934, s. 194, fig. 28.

Fig. 6 Hyæner i farligt selskab. Ptahhotep II's gravkapel i Sakkara. 5. dynasti. Fra Paget og Pirie, *Ptahhotep*, pl. XXXIII.

Fig. 7 Hyænehan som offergave. Nefers grav i Giza. 5.-6. dynasti. Fra Junker, *Giza VI*, pl. IIc.

Fig. 8 Menu over ofre til tilværelsen efter døden. Ordet “hyæne” er markeret med en cirkel. Seshathoteps grav i Giza. 5. dynasti. Fra Junker, *Giza II*, fig. 28.

Fig. 9 Tilfangetagne hyæner. Mererukas grav i Sakkara. 6. dynasti. Foto LM.

der styrer henholdsvis fem hunde og to hyæner med en unge [fig. 6].¹⁰ Nefers grav i Giza viser en enkelt hyæne, der er blevet bragt hjem i live fra en jagt. Den føres frem af en mand, der blot holder den i halen [fig. 7].¹¹ I disse scener er vi fjernt fra ørkenen, i et civiliseret område, der markeres af en vandret grundlinje. Vi kan få bekræftet hvad det egentlige formål med dyret var, for det er med i en offerliste fra 5. dynasti som sidste punkt i en opremsning af vilde og tamme dyr og andre effekter [fig. 8].¹²

Mereruka var svigersøn til kong Teti i det 6. dynasti, og hans store, velbevarede gravkapel med mange rum besøges ofte af turister i Sakkara. Hvad de færreste måske lægger mærke til er en scene i det største rum i anlægget, der viser Mereruka træde frem fra sin skindør for at modtage sine ofre, omgivet af det vi plejer at kalde “scener fra dagliglivet”,

som de i høj grad er inspireret af. Et enkelt register kan fange vores interesse her, for det afbilder de kraftige dyr med mange detaljer og i forskellige situationer, hvor fællesnævneren er, at de er fangne, undertrykte og berøvet deres frie vilje [fig. 9]. En hunhyæne (på størrelse med en velvoksen so) med svulmende bug føres frem med hængende hoved og snor om snuden. Dens artsbetegnelse står skrevet med tre hieroglyffer over dens ryg. En lignende situation viser hunhyænen med rebet om halsen. Hyænen er sulten, og den skal fedes op, så den lægges på ryggen med sammenbundne ben og tvangsfodres. En anden får en bid stoppet ned i halsen af en mand, der sætter sine fingre på spil i dyrets kæber (se vignet s. 3), mens en medhjælper har et fast greb om dyrets ben. Ingen af disse hyæner har fråde ud af munden. De andre dyr, der er resultatet af jagten, får lov til at spise af deres egne krybber. Hyæner blev tydeligvis anset som farlige.

Kagemnis grav ved siden af fra samme tid viser lignende detaljer: hyæne bundet til en ring i jorden; hyæne tvangsfodres tilsyneladende med gåsesteg (jf. fig. 2); hyæne får bundet et reb om halsen. Teksten siger: “at holde fast i hyænen til opfedning hos vogteren.”

10 D64: R.F.E. Paget og A.A. Pirie, *The Tomb of Ptahhotep*, London 1898, s. 29-30, pl. XXXIII (indbundet med J. E. Quibell, *The Ramesseum*).

11 G 4761: Herman Junker, *Giza VI*, Wien og Leipzig 1943, s. 35, 66, fig. 16, pl. IIc.

12 G 5150: Junker, *Giza II*, s. 187, fig. 33.

Fig. 10 Indlæg af ben fra Kerma. Foto Tine Bagh.

Fig. 11 Det tunge bytte bæres hjem. Amenemopets grav i Theben (TT 276). 18. dynasti. Foto LM.

Fig. 12 Flygtende ørkenvildt. Rekhmiras grav i Theben (TT 100). 18. dynasti. Foto LM.

Fig. 13 Såret hyænehun foran nethegnet. Rekhmiras grav i Theben (TT 100). 18. dynasti. Foto LM.

Hyænenes rolle var således klart defineret: den blev en del af fødekæden. Som sådan blev den inkluderet i vægudsmykningen i Gamle Riges privatgrave, der afbilder ørkenens ressourcer, oftest efter at jagten er til ende. Ørkenvildtet afbildes hyppigt på rad og række som et katalog, i et stiliseret landskab, men selve jagten, med gravejeren som hovedpersonen, afbildes ikke på denne tid. For ægypterne var hyænen tilsyneladende lige så værdifuld i levende live som nedlagt. De må have fanget dem ved at genne dem ind i et net, en ganske farefuld opgave. Selve forplejningen af dem har fascineret ægypterne, siden de har gjort sig den ulejlighed at afbilde processen i detaljer. Hyæner er ådselsædere og har ikke kunnet nøjes med en bunke hø i en krybbe. (I nyere tid flokkedes de omkring ørken-sporet Darb el-Arbain, hvor kamelkaravanerne drog fra Sudan til Ægypten, men det har motoriseringen nu gjort mindre attraktivt for dem). Det kan lykkes at få hyæner til at formere sig i fangenskab, men det fortæller ægypterne os ikke om.

Mellemste Rige

I disse århundreder fortsætter jagtscenerne sporadisk i vægudsmykningen. Motiverne læner sig en del op ad de foregående, og der er ikke megen udvikling at spore, ud over at gravejeren kan være til

Fig. 14 Et surrealistisk møde med en hyæne. Amenemhebs grav i Theben. 18. dynasti. (TT 85). Foto LM.

stede med bue og pil. Tre af eksemplerne (Meir og Theben) er en direkte kopi af kong Sahuras hyæne.¹³ Khnumhotep II hævder i sin grav i Beni Hasan, at der er blevet nedlagt hele 3.300 hyæner!

Som et kuriosum kan nævnes, at i byen Kerma i Øvre nubien, hvor der blomstrede en særlig kultur omkring 1750-1580 f.Kr., også var interesse for at afbilde dyrene i ørkenen. Det ses i indlæg på sengefodstykker, der også tilføjer fabeldyr. Sengene er nu gået tabt, men indlæggene af guld har overlevet, og blandt dem er der også en hyæne [fig. 10].¹⁴

Nye Rige

I Nye Rige fortsætter hyænen med at markere sig i gravenes vægudsmykning, fortrinsvis i det 18. dynasti, hvor jagtscener stadig er kurante. Her er det især malerne, der excellerer, og med den øgede frihed til at komponere scener i mere kuperede landskaber og tilføje nye detaljer kan vi finde flere mesterværker, eller brudstykker af dem. Det er ikke længere af interesse at vise opfodring af dyrene i fangenskab, men at det stadig fandt sted, oplyser en anden slags kilder os om.

I Amenemopets grav (TT 276) ser vi, hvordan en hyæne bliver båret hjem hængende fra en stok, der

13 Salima Ikram, 'Hunting hyenas in the Middle Kingdom: The appropriation of a royal image?', i Nicolas Grimal, A. Kamel og Cynthia May-Sheikholeslami, *Hommages à Fayza Haykal*, Bibliothèque d'Étude 138, Cairo 2003, s. 141-148.

14 Denise M. Doxey, Rita E. Freed og Lawrence M. Berman, *Art of Ancient Nubia*, Boston 2018 (udstillingskatalog), s. 106-107.

bæres på skuldrene af to mænd [fig. 11]. Hyæner er tunge, for de kan veje op imod 50 kilo! Det er ikke til at se om den er levende eller død. Den har tungen hængende ud af munden, og at dømme efter dens pletter har den tydeligvis efterladt et kuld unger i ørkenen. I Inenis grav (TT 81) står en hyæne på bagbenene med en pil i munden og en meget ophidset hund foran sig. Hos Antef (TT 155) springer en hanhyæne over stok og sten for at undslippe sin skæbne.

Midt i dynastiet møder vi to hyæner i en vrimmel af andet ørkenvildt i Rekhmiras grav (TT 100). En såret hyæne flygter omgivet af en hund, en hare og småt og stort vildt [fig. 12], mens en hyænehun forsøger at slippe af med en pil [fig. 13]. Dyrene er som i Mellemste Rige blevet jaget ind i en fælde bestående af et net spændt ud i ørkenen – dermed er det sportslige element blevet noget forringet. Hans samtidige Amenemhab valgte en helt anden stil til at udfylde pladsen over karmen mellem to piller i tværhallen i sin grav TT 85 [fig. 14]. Bevæbnet med både stok og stav står han ansigt til ansigt med en kæmpestor hyæne, men de næsten barnligt tegnede planter i landskabet gør, at billedet virker som dekoration og ikke som et minde om en farlig situation. I Kenamuns grav (TT 93) er den eminente kunstners værk meget ramponeret, men det meste af hyænen i ørkenlandskabet står dog tilbage [fig. 15]. Den viser livsbetingelserne for de svageste: hyænen er ved at sætte tænderne i et vildæselføl, der ikke engang er kommet helt ud af sin mors mave. Hos Userhet (TT 56) er dyrene chanceløse, for gravejeren er efter dem i

Fig. 15 Et nyfødt æselføl ender som hyænefoder. Kenamuns grav i Theben (TT 93). 18. dynasti. Foto LM.

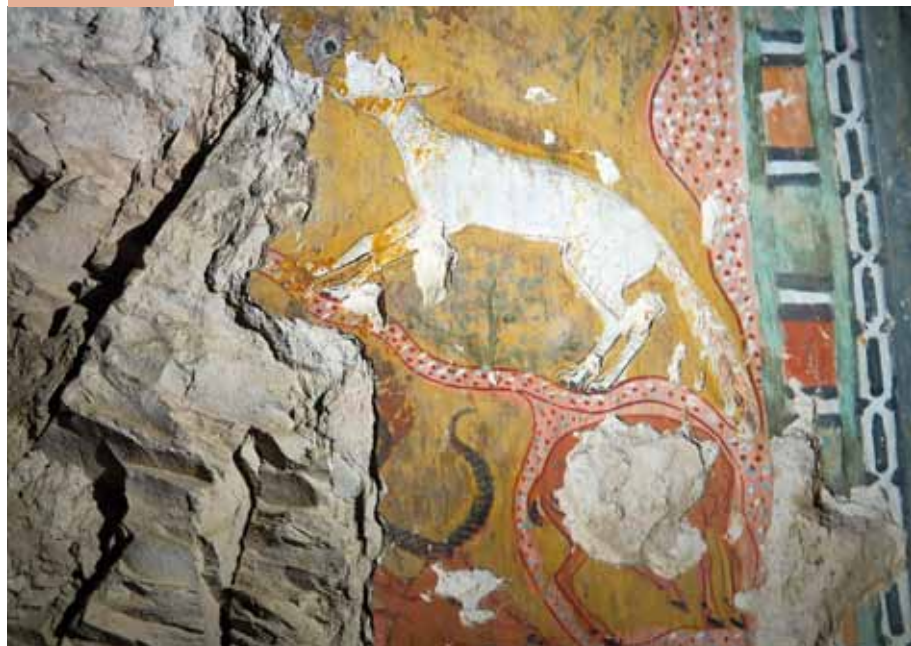

Fig. 16 Hyæne flygter under stridsvognen. Userhats grav i Theben (TT 56). 18. dynasti. Foto LM.

Fig. 17 Tutankhamons buekasse. Sent 18. dynasti. Fra McLeod, *Self-bows* pl. VIII (foto Harry Burton, Griffith Institute).

stridsvogn. Den enlige hyæne er netop ved at blive trampet ihjel under hestenes hove **[fig. 16]**.

Den mest imponerende (og velbevarede) hyæne er nok den, der springer afsted på Tutankhamons skrin (jf. fig. 1), men det er ikke den eneste hyæne i fuld fart i hans gravudstyr. Den kunsthåndværker, der udformede en af hans buekasser, fik presset en jagtscene ind i kassens to sære, trekantede flader. Kassen er af træ, beklædt med linned og på begge sider udsmykket med en mosaik af forskellige slags bark og grønt læder (nu nærmest sort) med forgyldt dekoration i de midterste felter, hvor kongen ses i sin stridsvogn. Forsiden viser ørken-scenerne med til venstre en hyænehun yderst i det trekantede felt i fuld galop med en pil i snuden. Den er brun med røde striber og rød tunge og patter, sort og hvid krave, man, hale og mave **[fig. 17]**.¹⁵ På bagsiden til højre finder vi hyænen i det brede felt af trekanten med en pil i rumpen, klemt inde under et vildæsel, og yderst til venstre undslipper en tredje hyæne.

De fysiske beviser

I det foregående har vi stiftet bekendtskab med hyænerne således som de ægyptiske kunstnere gen-

gav dem. De fleste havde nok ikke mødt et eksemplar i levende live. I Akhenatens første år, hvor hoffet stadig holdt til i Theben, inkluderede kongen en scene med ørkenens fauna i et af sine templer øst for Karnak. En løs blok viser en hyænehun galopperende rundt i et ganske frodigt landskab **[fig. 18]**.¹⁶ I reliefferne i Amarna er der ikke nogen spor af dem, for jagt i ørkenen var slet ikke en del af billedprogrammet i embedsmændenes gravkapeller. Ørken-scenerne i kongens egen grav viser dyrene uforstyrrede i deres omgivelser uden en jægers eller hundes truende indblanding, og her optræder hyænerne ikke.¹⁷ Til gengæld byder netop denne periode på fysiske rester af dyrene i det der kaldes "arbejderlandsbyen" i udkanten af byen. Den er blevet omhyggeligt undersøgt for rester af både flora og fauna, og her er der fundet knogler af mindst tre hyæner, som er blevet slagtet og kødet skrabet af

15 Obj. nr. 79: Wallace McLeod, *Self Bows and other Archery Tackle from the Tomb of Tut'ankhamun*. Tutankhamun's Tomb Series IV, Oxford 1982, s. 26-38, 46, pl. VI-XVI, især s. 32 pl. VIII, s. 34 pl. XIII og s. 35, pl. XV.

16 Ray W. Smith og Donald B. Redford (red.), *The Akhenaten Temple Project I: Initial Discoveries*, Warminster 1976, s. 4, pl. 83,1 (i farve med rød baggrund og hvid hyæne i *National Geographic Magazine* 138/5, s. 650-651).

17 For den fredelige stemning i Amarnatidens ørkenbilleder se Lise Manniche, 'Amarna deserts', i Jacobus van Dijk (red.), *Another Mouthful of Dust*. *Egyptological Studies in Honour of Geoffrey Thorndike Martin*, Orientalia Lovaniensia Analecta 246, Leuven, Paris og Bristol 2016, s. 381-393.

Fig. 18 Hyæne på talatat fundet i den 9. pylon i Karnak. Sent 18. dynasti. Tegnet af LM fra *Akhenaten Temple Project*, pl. 83,1.

benene.¹⁸ I forrige århundrede er der observeret eksempler på, at hyænekød er blevet spist. Det har muligvis ikke været fordi det var en særlig delikatesse (det siges at have en ganske sødlig smag), men på grund af, at man har tillagt det nogle medicinske egenskaber.¹⁹ Dette gælder også i vore dages Somalia. I islam er det dog forbudt.

Hyæner på slap line

De foregående afbildninger har drejet sig om hyæner som ofre for jagt eller som en del af ægypternes kostpyramide. I ægypternes tanker var en ørken et potentielt farligt sted. Dens røde farvede symboliserede onde kræfter, og der har der været et element af at udtrykke sin dominans over disse magter. Det har en gravherre villet markere i sit billedprogram i gravkapellet, der rummer flere aspekter end blot at vise en velstående persons fritidsaktiviteter. Hyænerne var traditionelt farlige dyr, der endda kunne finde på at angribe små børn og spise dem, men,

18 Anthony J. Legge, 'The Hyaena in Dynastic Egypt: Fancy food or fantasy food?', *International Journal of Osteoarchaeology* 21, 2011, s. 613-621 publiceret online 5. maj 2010 i Wiley Online Library <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/oa.1168>
Tak til Ole Herslund for denne henvisning.

19 William J. Darby, Paul Ghalioungui og Louis Grivetti, *Food: The Gift of Osiris I*, London, New York og San Francisco 1977, s. 252.

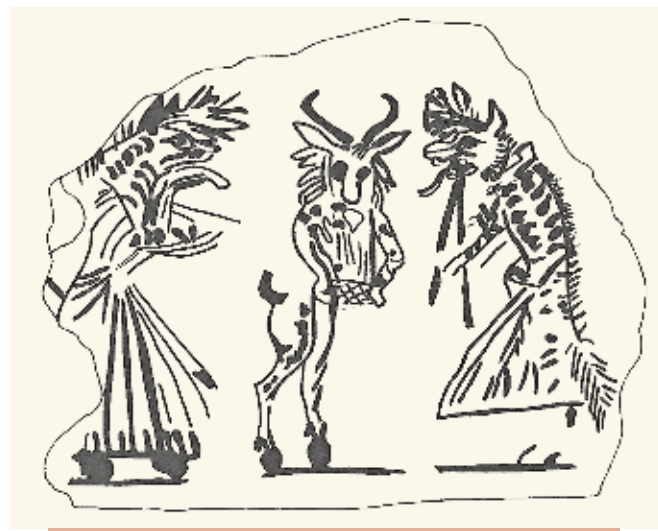

Fig. 19 Trio med hyæner og ged. Fra Deir el-Medina. 19.-20. dynasti. Tegnet af LM.

måske for at skabe behørig afstand til dem, blev de dog også genstand for ægypternes humor. Der findes en håndfuld ostraka fra 19.-20. dynasti, primært fra Deir el-Medina, der viser, hvordan tegnerne afbildede dyr, ofte i menneskernes roller, i situationer, der var total adskilt fra det virkelige liv, og som er blevet kaldt "den omvendte verden".²⁰ Hyppigt optræder aber, katte og mus, men også hyænerne bliver inddraget. Iført en folderig kjole og lotusblomst i panden klapper en hyæne rytmen, mens en ged supplerer på en lille tromme. En hyæne iført kilt og med lotusblomst i håret udgør tredje medlem af det lille band. Det lykkes den at spille dobbeltobo med tungen ud af munden, hvilket må være en ret umulig opgave [fig. 19].²¹ Et andet musikalsk ostrakon viser en mere praktisk anlagt hyæneoboist, der akkompagnerer en dansende gedebuk.²² Det har utvivlsomt fået ægypterne til at more sig. Hyæner har i vore

20 Paul John Frandsen, 'En flodhest i træet – eller den omvendte verden', i Bendt Alster og Paul John Frandsen (red.), *Dagligliv blandt guder og mennesker*, København 1986, s. 73-83. Mange af disse ostraka i Cairo er udgivet af Jeanne Vandier d'Abbadie, *Catalogue des ostraca figurés de Deir el Médineh* i fire bind 1936-1959.

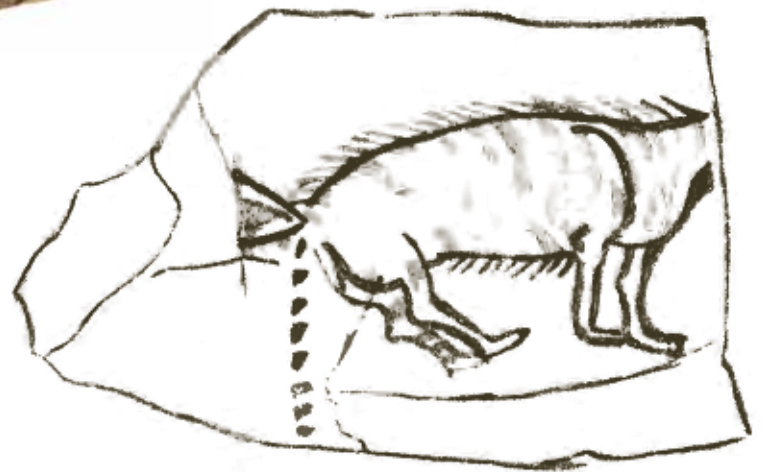
21 Cairo 2844: Lise Manniche, *Music and Musicians*, London 1991, s. 112, fig. 68. I farver i Anne Minault-Gout, *Carnets de pierre. L'art des ostracas dans l'Égypte ancienne*, Vanves 2002, s. 110, fig. 83.

22 Louvre E 14368: Minault-Gout s. 104, fig. 77.

Fig. 20 Hyæne med fisk og krokodille. Fra Deir el-Medina. 19.-20. dynasti. Fra IFAO katalog 2228.

Fig. 21 Skidende hyæne. Fra Deir el-Medina. 19.-20. dynasti. Fra IFAO katalog 2824.

dage ry for selv at grine. Det er dog en misfortolkning, for det er når de er bange, at deres indbyrdes kommunikation lyder som latter.²³

Et mere realistisk motiv anslås på et ostrakon med tre hunde i forskellige farver, der driller en hyæne.²⁴ I et andet truer en hyæne en krokodille og en skrækslagen fisk [fig. 20],²⁵ og i et tredje forsøger en lille hund at mægle mellem to hunde og to hyæner.²⁶ I flugt har dyr en karakteristisk reaktion, som også er blevet observeret hos hyæner [fig. 21]. Dens afføring er utvivlsomt blevet samlet op og anvendt i lægekunst eller magi.²⁷ Det kan være, at ægypterne fandt en anden fortolkning – det er sjældent at vi har tekster til billederne, og man kan forestille sig, at beboerne i Deir el-Medina, hvor de er udgravet, har siddet og fundet på nye historier til disse illustrationer, eller at kunstneren har tegnet, mens der blev fortalt.

Det må have været en uhyggelig historie, der har ledsaget tegningen af en enlig aggressiv hyæne, der rejser børster, gengivet i få men effektive streger [fig. 22].²⁸ Trolddom og magi har spillet en stor rolle i dagliglivet, og selv om nogle kunne ønske sig hyænesteg på bordet, var der andre der tyede til magiske formularer for at holde dyrene væk fra deres marker. I en magisk papyrus fra samme tid finder vi en formular, som hyrden kan påkalde Isis og Neftys med “for at løvernes og hyænernes mund lukkes i, de fornemste af alle dyr med løftet hale, der spiser kød og drikker blod, for at drive dem væk og rive deres ører af, for at give dem mørke og ikke give dem lys, for at give dem blindhed og ikke give dem et ansigt, på enhver af mine marker denne nat.”²⁹ Ganske vist er ordet for “hyæne” skrevet på en usædvanlig måde, og dyret plejer ikke at holde sin

23 Om denne og andre myter om hyæner se <https://www.nationalgeographic.com/animals/2019/06/hyenas-myth-lion-king-africa> hvor der også ligger et lydspor med grinende, plettede hyæner.

24 Louvre 14366: Minault-Gout s. 143, fig. 114.

25 IFAO 2228=Cairo JE 63803: Minault-Gout s. 112, fig. 85.

26 Cairo JE 69410: Minault-Gout s. 113, fig. 86.

27 IFAO 2824. Se Legge, ‘The hyena’, s. 618 for henvisninger til denne brug af hyænen, og for afføring til samme formål Lise Manniche, ‘Fækalier i ægyptisk lægekunst’, *Papyrus* 40/1, 2020, s. 32-37.

28 IFAO 2229 nu i Landbrugsmuseet i Cairo.

29 Hans O. Lange, *Der magiske Papyrus Harris*, København 1927, s. 86, l. 10 og et lignende s. 92, l. 9.

hale højt, men ellers passer adfærdsmønstret udmærket. Det er også betegnende, at et år med hungersnød blev beskrevet som “hyænenes år”.³⁰

Vi kan slutte af med en øjenvidneskildring fra en person, som vi alle har hørt om, og som for 200 år siden stod ansigt til ansigt med en hyæne: Belzoni [fig. 23]. Han var en meget stor mand, og det ser da også ud som om rollerne her er byttet om, og at det er hyænen, der er på tilbagetog. Mødet fandt sted under Belzonis sidste rejse i Ægypten i maj 1819, hvor han i opholdt sig ved søen i Fayum. Her er hans egen beskrivelse af hændelsen i ruinerne af byen Dionysias ved templet Qasr Qarun:

Efter at have taget templet og byen godt i øjesyn gik jeg hen for at se det lille græske kapel, ledsaget af to sømænd. Da der ikke så ud til at være fare på færde, lod jeg mit gevær og pistolerne blive i templet, men var tæt på at betale for min dumdristighed, for netop som jeg gik op ad de to trin, der fører til det lille kapels podium, sprang en stor hyæne ud fra rummene under kapellet, og hvis ikke jeg havde befundet mig på det første trin, kunne den ikke have undgået at angribe mig, da der ikke var nogen anden måde, den kunne komme ud på. Dyret gjorde holdt 3-4 meter væk fra mig og vendte så om som for at angribe mig. Men det så ud som om at den

30 Lothar Störk, ‘Hyäne’, *Lexikon der Ägyptologie III*, Wiesbaden 1977, kol. 91-92; Kenneth A. Kitchen, *The Third Intermediate Period in Egypt 1100-650 BC*, s. 208.

Fig. 22 Hyæne rejser børster. Fra Deir el-Medina. 19.-20. dynasti. Fra IFAO katalog 2229.

Fig. 23 Belzoni møder en hyæne ved Qasr Qarun. Fra Atkins Wilson, *Fruits of Enterprise*, pl. 22 (ukendt kunstner).

efter at have tænkt sig om opgav sit forehavende, og efter at have blottet sine flotte tænder mod mig satte den i et frygteligt brøl og galopperede afsted så hurtigt den kunne. I det øjeblik fortrød jeg, at jeg ikke havde nogen våben med mig, men jeg var glad for at se ryggen af den. Jeg tilskrev dens flugt den støj, de to sømænd havde lavet, for da de var nær ved mig, troede de, at hyænen ville sluge dem levende.³¹

31 Giovanni Battista Belzoni, *Narrative of the Operations and Recent Discoveries within the Pyramids, Temples, Tombs and Excavations in Egypt and Nubia*, London 1821. Citatet er fra 2. udgave 1822, s. 155. Illustrationen er fra en noget usædvanlig, opbyggelig version for børn af Sarah Atkins Wilson, *Fruits of Enterprise Exhibited in the Travels of Belzoni in Egypt and Nubia, Interspersed with the Observations of a Mother to her Children*, Boston 1824, s. 229 fig. 22.

En ildelugtende historie

Purpurfarve i tekstiler

Andrea Byrnes

Romerne elskede farven purpur. Dens fløjsagtige, luksuriøse dybde tiltrak dem, og at bære en purpurfarvet klædning signalerede prestige, velstand og opulent livsstil. Vanskeligheden ved at fremstille den gjorde den til en eftertragtet vare, og farven blev helt naturligt kejsernes yndlingsfarve. Da den vinrøde stenart porfyrr blev opdaget i Ægyptens østlige ørken i det 1. årh. e.Kr., blev der snart iværksat ekspeditioner for at bryde den med det specifikke formål at anvende den i Rom. Her genkendes den i mange af kejsertidens byggerier som søjler, sarkofager og kar. Størstedelen blev genanvendt i kristne kirker og kan nu ses ikke blot i Rom, men også i Istanbul og over det meste af Europa [fig. 1].¹ Om de østromerske kejsers børn blev det sagt, at de “blev født i purpur (porfyrra)”, da væggene i barselsrummet i Konstantinopel ifølge senere beskrivelser var beklædt med porfyrrfliser.

Et stykke tidligt koptisk tekstil i Petrie Museet (UC43507) kan bruges til at illustrere, hvordan denne ganske særlige farve blev anvendt i tekstiler. Det drejer sig om et hvidt stykke linned med en borte af uld med vinranker i purpurrødt, der står smukt frem på den hvide baggrund [fig. 2]. Men hvor kom farvestoffet fra, og hvordan

lykkedes det de koptiske farvere at indfarve garnet i en så perfekt purpurrød farve? Dens historie og teknik er i sig selv fascinerende.

Tyrensk purpur

“Tyrensk purpur” kaldes den fineste, opkaldt efter fønikernes vigtigste by Tyrus (nu i Libanon). Tyrus mistede dog efterhånden sin betydning som farverby. I den byzantinske periode, hvor brug af farver i klædedragten havde vundet indpas blandt almindelige mennesker, gjaldt purpur stadig som et statussymbol forbundet med fornem livsstil. Produktionen flyttede til Konstantinopel, hvor den fortsatte til byens erobring af osmannerne i 1453.

Farvestoffet forekommer ikke naturligt færdig til brug, men det udvindes fra bløddyr i havet (“purpursnegle”). De mollusker, der giver farven, er af tre undergrupper kendt som *muricidae*-familien (“pig-snegle”). De findes over hele verden, men de mest berømte er dem fra Middelhavet. Farvestoffets egenskaber ligger kon-

centreret i sneglenes hypobranchialkirtel (en stor slimkirtel).² Det består af en blanding af tre slags

1 Lise Manniche, ‘Ægyptisk porfyrr til romerske kejsere’, *Papyrus* 33/2, 2013, s. 22-37.

2 En umådelig detaljeret beskrivelse af disse snegles anatomi findes i Salmonsens Leksikon fra 1930’erne under ‘Prosobranchia’ s. 610-612: <http://runeberg.org/salmonsens/2/19/0632.html>

indigofarver: indigo, monobromindigo og dibromindigo, hvor de to bromindigoer giver farvens dens vigtige signatur [fig. 3].³ De to sidstnævnte findes udelukkende i mollusker (purpurlig-nende farve kan også opnås ad anden vej, se nedenfor). Teknikken med at udvinde farven var kendt i hvert fald så tidligt som 1800 f.Kr., hvor bunker af skaller i forbindelse med farvekar fundet på Kreta viser, at der her var etableret værksteder til indfarvning netop med denne purpur. Rester af purpurpigment er også påvist et par hundrede år senere på Santorini og andre græske øer. Det ældste stykke purpurfarvet tekstil fra omkring 1340 f.Kr. blev fundet i en grav i Qatna i Syrien.⁴ Det var dog først i det 1. århundrede e.Kr., at kunsten at farve med purpur udviklede sig til kommerciel produktion af anseligt omfang.

Indfarvningsteknikken

Historien kompliceres af, at selve processen var en omhyggeligt bevaret hemmelighed, som aldrig blev skrevet ned i detaljer. Ved at holde den skjult forhindrede farverne uvelkommen konkurrence udefra, og de kunne bevare deres "intellektuelle copyright".

Hvis det kun var små felter, der skulle farves, kunne farven påføres direkte fra kirtlen. Teknikken beskrives i et værk fra 1685.⁵ Substansen i kirtlen er gul, men skifter ved lysets påvirkning til grønt, blåt

Fig. 1 Porfyr skåret af en romersk søjle og anvendt som vægudsmykning i Topkapi, Istanbul. Foto LM.

Fig. 2 Koptisk klæde af linned med borter i purpurfarvet uld. Petrie Museet.

Fig. 3 Purpursnegl (*Murex brandaris*). Radering af Wenceslaus Hollar, ca. 1645. National Gallery of Art, Washington D.C. Wikimedia Commons.

og til sidst blåviolet, altså purpurfarvet.⁶ Til større projekter var et farvebad påkrævet for at opnå en jævn farve.

Der var som nævnt en hel del mystik omkring produktionen, og der har været variationer i metoderne. Den bedste kilde til, hvordan farvebade fungerede i midten af det 1. århundrede e.Kr., er Plinius den Ældres beskrivelse i hans *Historia Naturalis*, hvor han har flere sider om den kostbare purpurfarve, dens forekomst og udvinding (IX.60.124-141).

Med udgangspunkt i hans beskrivelse af processen (§62) foretog Chris Cooksey fra University College London nogle eksperimenter og sammenfatter processen således:⁷

- 1 Hypobranchialkirtlen tages ud af en frisk purpursnegl
- 2 Kirtlen sættes i blød i salt og vand i tre dage
- 3 Blandingen koges i et tinkar
- 4 Massen varmes ved konstant og jævn varme i mindst 10 dage for at koge den ind til en vandopløselig substans, der kan anvendes i et farvebad
- 5 Uldgarn nedsænkes i farvebadet i fem timer

Cooksey forklarer videre, at indkogningsprocessen som beskrevet af Plinius ikke blev fuldt forstået, før end den pensionerede ingeniør John Edmonds i 2000 kunne påvise, at et tilfredsstillende resultat fremkom

3 Om kemien i purpur se Carsten Christophersen i *Dansk Kemi* 11, 2003, der ligger uden illustrationer på <https://www.kemifokus.dk/purpur-en-kamaeleon-blandt-farvet/>

4 For en ganske detaljeret historisk og kemisk præsentation af purpurfarven se Christopher Cooksey, 'Tyrian purple: the first four thousand years', *Science Progress*, 96/2, 2013, s. 171-186.

5 Cooksey, 'Tyrian purple', s. 176.

6 Denne teknik, der i praksis må have mindet om at skrive med usynligt blæk, beskrives i 1685 af en William Cole, der afprøvede den med *Nucella lapillus* (engelsk "whelks") fundet udenfor byen Bristol. Han sammenligner stanken med en blanding af hvidløg og den notorisk ildelugtende plante asafœtida (se Cooksey s. 176 og fig. 9).

7 Cooksey, 'Tyrian purple', s. 178-179.

ved at indkoge dibromindigo udvundet fra purpur-sneglene (trin 2) i fire dage (trin 3) ved en ganske specifik temperatur (50 grader) og med pHværdi 9. Bakteriernes opførsel spiller åbenbart en rolle her. Andre forskere har fulgt op på dette, og det ser ud til at være en effektiv formel. Der er ingen tvivl om, at det var en meget ildelugtende proces. Cooksey citerer geografen Strabon (ca. 62 f.Kr.- ca.24 e.Kr.), som fortæller, at efter Alexanders erobring af Tyrus rejste beboerne sig igen, blandt andet på grund af deres purpurfarverier, "for den tyrenske purpur har vist sig at være den smukkeste af alle, og sneglene samles nær kysten, og de andre ting til brug for farvning kan de let skaffe. Selv om det store antal farverier gør byen ubehagelig at bo i, gør de dog byen velhavende ved beboernes uovertrufne ekspertise." (*Geografika* 16.2.23)

Strabon var på ingen måde den eneste forfatter, der kommenterede den stygge lugt. Herom kan læses mere i Cookseys artikel, hvor han også gør opmærksom på så forskellige ting som sneglenes smag,⁸ deres præcise farve, stanken i forbindelse med udvindingen af farven og endda forsøg med kirtlens mulighed for anvendelse i tryk af farvefotografier i midten af det 19. århundrede.

Purpur i teksterne

Med et andet udgangspunkt har Ines Bogensperger i Wien udforsket andre potentielle kilder til vores viden om purpur, især i perioden hvor koptiske tekstiler optræder.⁹ Hun studerede blandt mange andre relevante tekster to papyrusdokumenter fra senantikken: Papyris Leidensis X og Papyrus Graecus Holmiensis. Nogle af de opskrifter, der gengives i disse tekster, præsenterer udvindingen af en purpurfarve fra vegetabiliske kilder. Forfatteren disku-

terer tilfælde hvor "falsk" purpur omtales i andre papyri, eller hvor andre udtryk bruges til at beskrive farven purpur som f.eks. "almindelig purpur" og "rosenfarvet" og "strålende" purpur fra forskellige geografiske lokaliteter. "Purpur fra havet" forekommer interessant nok i et brev skrevet på papyrus fra omkring 200 f.Kr.¹⁰ Bogensperger konkluderer, at teksterne vidner om en omfattende brug af farven purpur blandt både mænd og kvinder, af kongelige såvel som private. Farven purpur var til alle tider højt værdsat.¹¹ Papyrusdokumenter, især inventarlisten, anvender græske udtryk til at betegne farverne.¹² De mangfoldige forekomster af purpur som tekstilfarve i forskellige nuancer ses også i de mange eksempler, der er bevaret fra Ægypten. Med andre ord: de forskellige farvebetegnelser bekræftes af den store variation i indfarvede tekstiler i oldtiden.

Der fortages nu om dage jævnligt kemiske analyser af farver i koptiske tekstiler, og der kan stadig komme mere nyt om ægyptisk purpur. Den mørke purpur frembragte en dramatisk virkning på en lys baggrund, når den blev vævet til smukke former og motiver som i Petrie-museets eksempel. Det er let at se hvorfor den tyrenske og andre purpurfarver stod i så høj kurs, og hvorfor man gjorde sig så store anstrengelser for at frembringe de helt rigtige farver til opgaven.

8 I Japan bruges de som krydderi, og i Sydfrankrig er *escargots de mer* en delikatesse (Cooksey, 'Tyrian purple', s. 179).

9 Ines Bogensperger, 'Purple and its various kinds in documentary papyri', i Salvatore Gaspa, Cécile Michel og Marie-Louise Nosch, *Textile Terminologies from the Orient to the Mediterranean and Europe, 1000 BC to 1000 AD*, Zea Books, University of Nebraska 2017, s. 235-249. <https://digitalcommons.unl.edu/texterm/19/> Om purpur og beslægtede farver se også Kassia St Clair, *The Secret Lives of Colour*, London 2016, s. 158-175.

10 Bogensperger, 'Purple', s. 239-240. Fundstedet er ukendt, men at byen Oxyrhyncus og at sejle op ad floden er nævnt viser (udover at det er skrevet på papyrus), at vi er i Ægypten. Der er formodentlig snarere tale om farvens oprindelse end om en bestemt nuance, hvilket kunne tyde på, at farven var kendt i hvert fald i græske kredse i ptolemæertidens Ægypten, hvorfra den så er gået i arv til både romerne og kopterne (LM).

11 Nogle vil erindre, at "auberginefarvet", som er ganske lig purpur, var sidste skrig i moden i begyndelsen af 1970'erne (LM).

12 I betragtning af, at porfyr ikke synes at have været anvendt i Ægypten i faraonisk tid, og at farven ikke var en del af den ægyptiske palet, kan det ikke undre, at der ikke findes et ægyptisk ord for porfyr/purpur. Udtrykket *πορφύρα* o.l. kendes tilbage til det 3. årh. f.Kr. (Bogensperger s. 237), hvilket kunne tyde på, at det var tekstilfarven, der lagde navn til stenarten og ikke omvendt (LM).

Podemanns runde dag

Paul John Frandsen

Jørgen Podemann Sørensen er født på Sankthansaftens dag, hvor vi med bål sender det onde ud af vores tilværelse. I år er det 75 år siden. Det symbolske i et sådant sammenfald lader sig nemt indfatte i det, der skulle blive Podemanns livsbane: brede religionshistoriske studier. Men i bredden, der dækker næsten alt fra hard-core teori til japansk religion, er ægyptisk religion det klare hovedspor. Jørgen kan næsten karakteriseres som en ægyptolog, der også kan en masse andet. Ægyptisk religion er en meget kompleks affære i både tid og rum, men få har som Jørgen forsket i så mange sider af de tekster og ritualer, der både udtrykker ægypternes tilværelsessyn og er aktive agenter i at opretholde deres univers.

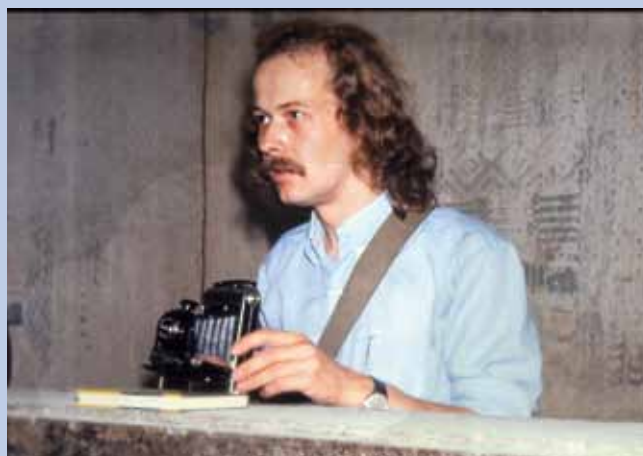
Jørgen er en blændende formidler, og hans særdeles omfattende videnskabelige produktion rummer derfor et stort antal værker, hvor formidlingsaspektet er stærkt fremtrædende, herunder en række digre oversættelser af ægyptiske religiøse tekster, fra de allerældste til senantikke hermetiske tekster.

Jørgen er en stærkt underholdende forelæser, og det har DÆS-medlemmer nydt godt af i samtlige selskabets 40-årige forelæsningsrækker. Jørgen var også en modig og afholdt vært på de rejseophold, den Danske Højskole i Ægypten arrangerede i 70'erne.¹ Han har siden brugt erfaringerne derfra og sin faglige indsigt som rejseleder for andre ture, og siges at indehave verdensrekorden i at holde et rejseselskab "fangen" i kongegravene i Kongernes Dal.

Jørgen har en vidunderlig, ofte let underspillet humor. Lune bemærkninger og prægnante formuleringer flyder fra ham med en misundelsesværdig lethed. Og så er han utrolig skarp, som det hedder på moderne dansk. Han fanger lynhurtigt pointen i en faglig argumentation, og hvad mere er, han er utrolig god til at sætte den ind i en bredere kontekst. Jørgen er således en fremragende moderator (et andet moderne ord) på faglige seminarer. Evnen til på stedet at sammenfatte en bredt formuleret konferences forskellige faglige bidrag er kun få forskere givet. Podemann hører til denne sjældne gruppe af fagfolk. De er guld værd for et universitet.

Og så er Podemann et ejegodt menneske. I en verden af intriger og selvhævdelse – den akademiske – er Jørgen et retlinet og i gammeldags forstand pænt menneske. Han handler med omtanke og med stor hjælpsomhed, og det er derfor i symbolsk forstand passende, at han blev født i det religiøse nulpunkt mellem det gode og det onde.

1 Se *Papyrus* 38/1 2018, s. 42 og en video optaget i til selskabets 30-års jubilæum i 2003 <https://www.youtube.com/watch?v=ClgDD0q8Z2I>

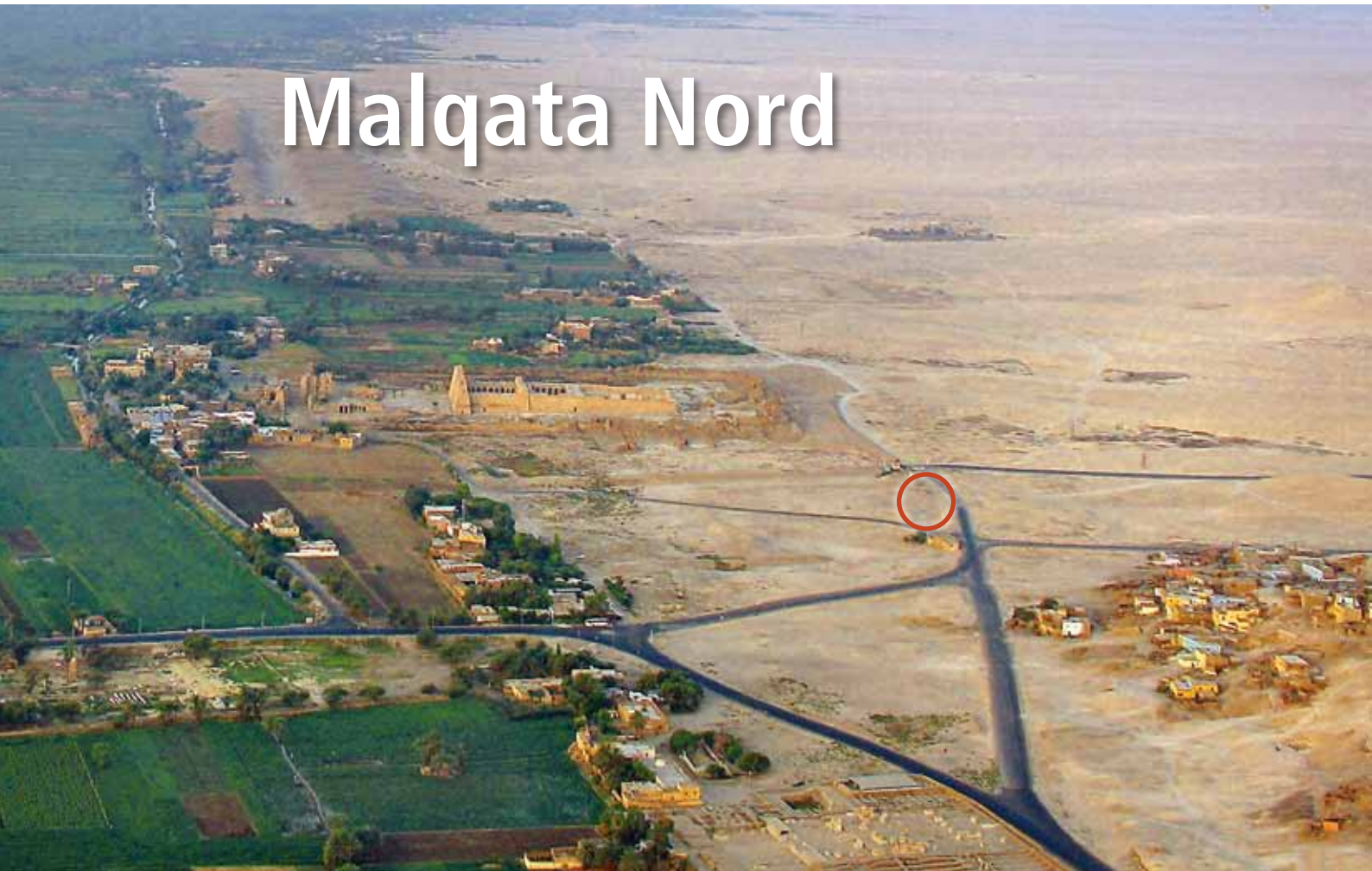
Podemann i Unas-pyramiden under en rejse med Ægyptologisk Institut i 1974. Foto LM.

Podemann med tre af brødrene Abul Kasem, der drev hotel lige bag Seti I's dødetempel i Qurna. Fra højskolerejse ca. 1979. Foto Anne Merete Jensen.

Podemann ved DÆS' jubilæum i 2018. Foto LM.

Malqata Nord

Lise Manniche

I september 2020 påbegyndtes en udgravning på vestbredden af Luxor ved et trafikeret knudepunkt nord for Medinet Habu, hvor veje fører mod vest til Dronningernes Dal og Deir el-Medina, mod nord til privatgravene i den thebanske nekropol, mod øst forbi billetkontoret og ned til floden og mod syd bag om Medinet Habu til Malqata [fig. 1]. I området ligger det tilsandede dødetempel for Amenhotep III's embedsmand Amenhotep, søn af Hapu (udgravet i 1934-35 af Robichon og Varille fra IFAO) og et tempel anlagt af Ay og Horemheb (udgravet af Hölscher fra Oriental Institute of Chicago i 1931), hvor bl.a. den kendte kolossalstatue of Tutankhamon (usurperet af begge hans efterfølgere) blev fundet. Zahi Hawass bestemte sig for at udforske et tilsandet område ved siden af "i håb om at finde Tutankhamuns (eget) dødetempel". Robichon og Varille havde også lokaliseret en arbejderlandsby fra Amenhotep III's tid lige vest for Amen-

Fig. 1 Byens placering i landskabet ved siden af Medinet Habu-tempel. Foto LM.

hotep, søn af Hapus tempel. De nye udgravninger ligger omkring 100 m vest herfor, lige ved asfalten og knap 2 meter lavere end denne. Der er således tale om to separate udgravninger af en bosættelse, der kan have udgjort et hele [fig. 2].

Under Amenhotep III var der store projekter i gang på vestbredden af Luxor. Han anlagde sit enorme dødetempel med Memnonkolosserne lige mod nord. Mod syd byggede han sine jubilæums-paladser i Malqata, og han lod udgrave en enorm T-formet sø til rituelle sejlads. Inde i ørkenen blev der nivelleret en væddeløbsbane, og så fik han udhugget over 1000 monumentale statuer af sig selv, hvoraf flere end 45 er over 3 meter høje.¹ I alt havde

1 Om disse og meget andet se det tykke udstillingskatalog fra 1992-93: Arielle P. Kozloff og Betsy Bryan (red.), *Egypt's Dazzling Sun. Amenhotep III and his World*, Cleveland 1992.

han 37 år til alt dette, og det krævede en velorganiseret infrastruktur.

Opdagelsen blev præsenteret den 8. april med vanlig iscenesættelse og retorik samt fine billeder i forskellige medier. I de følgende dage fremkom kommentarer på facebook fra kolleger, der rent faktisk havde besøgt stedet tidligere, men fået mundkurv på, og det er muligt bag de store ord at danne sig et indtryk af fundet. Byen var inddelt i forskellige kvarterer. Mod syd er der et bageri og køkken med kar og ovne, der kunne bage brød til mange sultne mennesker. Et opbevaringskar indeholdt ifølge indskriften 10 liter tørret eller kogt kød. Den er dateret til år 37 og fortæller, at det er kød til 3. *sed*-fest fra Khas slagtehus tilberedt af slagter Iuwi.

Mod nord ligger bygninger til bolig og administration, bevaret i op til 3 meters højde. De forskellige kvarterer er skærmet af slangeformede mure, som man genkender fra relieffer fra Akhenatens første år i Karnak,² og som også blev rapporteret af Robichon og Varille. De er et øvreægyptisk, især thebansk, fænomen, der først ses i 11. dynasti.³ Konstruktionen har åbenbart ikke religiøse, men praktiske årsager, da de er mere stabile og mindre ressourcerkrevende end en lige mur [fig. 3]. Et tredje kvarter rummer værksteder til produktion af mursten, fajanceamuletter mm, vævewærksteder og spor af fabrikation af metal, glas og sten.

På billederne ses brugskeramik, krukker med hieratisk indskrift, og med den tidstypiske blå bemaling og skulpturelle Hathorhoveder. Man må håbe, at der også ligger ostraka med tekster gemt i ruinerne. Nogle af de fundne tekster bekræfter, at byen var i brug under Amenhotep III (hans kartouche er præget i murstenene), men efter sigende også i Akhenatens første år. Betsy Bryan citeres dog på facebook for ikke at have set spor af, at byen var beboet efter udflytningen til Amarna, men lag af gulve viser, at den har fungeret i minimum 11 år (med nye gulve hvert år??). De ægyptiske arkæologer holder fast i, at der var nogle års samregering mellem

Fig. 2 Varilles plan lagt på Google Earth af Vicky Jensen facebook 10.4.2021.

Fig. 3 Slangemuren. Foto Ali Mohammed Ali Zaidan.

Amenhotep III og IV, en teori som mange andre fagfolk ellers har begravet.⁴ Det ville naturligvis give byen endnu mere medietække, hvis Akhenaten var involveret. I en video udtaler Mustafa Waziri (chef for Supreme Council of Antiquities citeret nedenfor), at byens navn var Tjehen Aten, “den strålende Aten”. Dette var Amenhotep III’s tilnavn, men

4 Om betydningen af krukkeindskrifter fra år 37 og en mulighed for ultrakort samregering se J.R. Harris, ‘Amenhotpe 4.s tronfølge’, *Papyrus* 25/2, 2005, s. 4-11.

2 Donald B. Redford, *The Akhenaten Temple Project I. Initial Discoveries*, Warminster 1976, pl. 67-69,71, hvor de ses i umiddelbar nærhed af palads og tempel.

3 Oren Siegel, ‘The development and function of sinusoidal walls’, *JARCE* 52, 2016, s. 55-91 med omtale af murene under (dvs tidligere end) Ay og Horemhebs dødetempel og Amenhotep søn af Hapus (om huse og værksteder på s. 77-80). Her blev Amenhotep III’s stempel også fundet på murstenene.

Fig. 4 Krukke-segl med navnet på Akhenatens jubilæums-kapel i Karnak. Foto Ministry of Antiquities.

bruges også i anden sammenhæng: “Tilnavnet *itn thnw*, med eller uden (kongens) prænomen, bruges som en betegnelse for paladsanlægget i Malgata (*pr itn thnw*, eller simpelthen *itn thnw* med underforstået *pr*) og om den bebyggelse, der var knyttet til det (*niwt n itn thnw*), samt endvidere på forseglinger af krukke til vin og andet om de kongelige godser generelt (igen *pr itn thnw*)”⁵ Waziri hævder at den nyudgravede by var fysisk adskilt fra Malqata længere mod syd. De har dog åbenbart haft samme navn.

Den øverste del af et krukkesegl i ler viser hieroglyferne gematen-ankhemmaat (“Aten er fundet, den der lever i sandhed”) opsat symmetrisk i et firkantet felt, der anvendes til at indramme navnet på en bygning [fig. 4]. Det første element er identisk med navnet på Akhenatens jubilæumskapel i Karnak Øst, der dog inkluderer den bestemte artikel *p³* foran Aten, på seglet måske udeladt på grund af pladmangel. “Der lever i sandhed” er et kendt tilnavn til Akhenaten, men kan her kun beskrive solskiven selv. Indholdet af krukken var beregnet på at skulle anvendes til det jubilæum, der blev fejret i Karnak i begyndelsen af Akhenatens regering, og har været produceret i de allerede eksisterende faciliteter i Malqata Nord. I den rekonstruerede væg af talatat i Luxor Museum får man et godt indtryk af, hvordan aktiviteterne har foldet sig ud i disse rum. Åbenbart fortsatte Malqata Nord med at fungere i begyndelsen af Akhenatens regeringstid. Slangemure ses afbildet på løse talatat fra Karnak sammen med billeder af varer, der transporteres på skibe. Allerede i

5 J.R. Harris, ‘Aten min fader’, *Papyrus* 25/1, 2005, s. 21-25 med citatet s. 22.

kongens første år flyttede fokus væk fra vestbredden til østbredden med byggeriet af hans kapeller i Karnak Øst bl.a. for at lægge lokaler til jubilæet,⁶ og det er derfor sandsynligt, at produktionen af de mange ofre til Aten efterhånden flyttede med. Fortsatte udgravninger i Malqata Nord og mulige fund af yderligere krukkeindskrifter og segl vil kunne kaste lys over denne logistik.

I en wadi i ørkenen længere mod syd var der udhugget skaktgrave til medlemmer af hoffet.⁷ Disse mange anlægsarbejder har krævet en enorm arbejdsstyrke, som har haft brug for overnatning, forplejning og værksteder. Set i sammenhæng med de mange foranstaltninger i forbindelse med Amenhotep III’s storslåede jubilæer kan det ikke undre, at der har været behov for husbyggeri i uhørt stor målestok. Nord for byen ligger en gravplads, som endnu ikke er udforsket. Selve byen blev tydeligvis anvendt til begravelser i Sentiden, da dens rolle som arbejderby for kongerne i det sene 18. dynasti var udspillet.

Video lagt på nettet 9. april 2021 med Mustafa el-Waziri de viser rundt, delvis på arabisk, med gode billeder:
<https://www.youtube.com/watch?v=EwQt8bXsHc4>

Fotorekonstruktioner fra luften lagt på nettet 14. april (password-beskyttet):
<http://www.archeo3d.net/?p=3909>

6 Lise Manniche i Lise Manniche og Bo Dahl Hermansen (red.), *Fokus på Amarna. Akhenatens og Nefertitis Univers*, Århus 2009, s. 128-132. Om sådanne krukkeindskrifter betydning se Annette Lerstrup i samme værk, s. 215-227.

7 Piers Litherland, ‘Skaktgravene i Wadi Bairiya. Den Glitrende Atens hustruer og hofdamer og deres familiegrave’, *Papyrus* 36/2, 2016, s. 4-17.

For et år siden var der formentlig ingen som havde troet, at Covid-19-pandemien stadig ville holde verden i et jerngreb efter mere end et år. Vel er der lyspunkter med vacciner, relativt dalende smittetal, genåbning med mere, men ud fra et rent Siden Sidst-perspektiv kan vi konstatere, at vi for eksempel stadig ikke kan komme ud at rejse eller gå til foredrag ansigt til ansigt. På museum kan man dog komme, helst med tidsbestilling. Selvom det nu ser ud til at de meget strenge rejserestriktioner efterhånden bliver lempet, har det stadig lange udsigter med at få lempet på restriktionerne til rejser til Ægypten (og en lang række andre tredjelande i øvrigt, da det indtil videre kun er EU-landene, Udenrigsministeriet arbejder med at åbne).

Det hænger sammen med flere ting. Først og fremmest er det ikke det danske Udenrigsministerium, der træffer afgørelse om, hvilke tredjelande, man vil åbne for. Det er en EU-beslutning. I løbet af sensommeren og efteråret er det håbet, at EU vil åbne for rejser til fx Nordamerika og Asien, mens Afrika (og Sydamerika) efter alt at dømme kommer bagerst i køen. Det svæver derfor i det uvisse, hvornår det igen bliver muligt på forsvarlig vis at rejse til Ægypten. Afrika, herunder Ægypten, har, hvis vi ser bort fra Sydafrika, på papiret meget fornuftige smittetal og relativt få dødsfald. Noget kan givetvis forklares med at befolkningen i Afrika er ganske ung. Noget kan forklares med et generelt lunere klima. Men de fleste forskere er også enige om, at mørketallene for smittede og døde i Afrika er kolossale. EU og Danmark kommer i første omgang formentlig kun til at åbne for lande, hvis Covid-19-tal man stoler på.

Ikke desto mindre har Ægypten været åben for turisme siden sommeren 2020, og i de månedlige nyhedsbreve fra Turisme- og Antikvitetsministeriet kan man læse om de mange tiltag, der er sat i værk for at gøre det sikkert at rejse i landet. Husk i øvrigt, at Udenrigsministeriets rejsevejledninger er vejledninger, ikke forbud. Det er ikke og har aldrig været forbudt at rejse, men man bør tjekke, hvilke indrejsekrav der er og i øvrigt huske at undersøge, hvad ens rejseforsikring dækker.

Vi forlader ikke helt Covid-19-temaet, for pandemien har også stadig indflydelse på de internationale udgravninger og projekter i Ægypten, som stort set alle har været nedlukkede, siden pandemiens start i foråret 2020. Der er dog kommet gang i aktiviteterne flere steder i det sidste halve år, ligesom ægypterne selv har været særdeles aktive og annonceret store fund gennem hele efteråret.

Mens vi venter på at komme til at rejse igen, venter vi også i spænding på, at både Grand Egyptian Museum (GEM) og en række andre nye og gamle museer skal åbne igen. GEM's officielle åbningsdag er i skrivende stund rykket til en endnu ikke specificeret dato "januar 2022", og i Turisme- og Antikvitetsministeriets månedlige nyhedsbrev kunne man i december 2020 læse, at blandt andet det græsk-romerske museum i Alexandria genåbner i 2021. Og så er der selvfølgelig også det nye National Museum of Egyptian Civilization (NMEC) i Fustat-kvarteret i Cairo, der netop (april 2021) er åbnet.

FUND OG FORSKNING

Sakkara

ENDNU ET STORT KISTEFUND

Allerede da Antikvitetsmyndighederne i september og oktober 2020 præsenterede det første, store fund af kister i Sakkara, lod man sive, at der ville komme mere (se også Papyrus 40/2 2020 s. 47). I november 2020 kunne man så i en række opslag på blandt andet sociale medier følge, hvordan ministeriet lagde op til, at noget endnu større var under opsejling. Efter således at have varmet den spændte verdenspresse godt op i nogle dage holdt Khaled el-Enany, Ægyptens antikvitetsminister, i november en storstilet pressekonference foran en veritabel udstilling af det nye fund: mere end 100 intakte trækister med dekoration og velbevarede mumier.

Det nye fund blev gjort i nærheden af stedet, man gjorde det tidligere fund, der dog "kun" bestod af 59 kister. De nyfundne kister, mumiemasker og ca. 40 statuer af Ptah-Sokar blev opdaget på bunden af tre 12 meter dybe skaktgrave, som kom for en dag, mens man var ved at rydde et område nord for Trinpyramiden.

Med en mildest talt kvæstet turistindustri har ægypterne det seneste år haft en tydelig strategi for at få kunder i butikken. Strategien handler blandt andet om at præsentere nye, arkæologiske fund på mere og mere dramatisk og spektakulær facon. Ved den første seance i oktober lod man en sarkofag åbne under pressemødet, mens man under præsentationen af det nye, større fund gik skridtet videre. Nu nøjedes man ikke med blot at åbne en kiste, man lod mumien inde i kisten røntgenfotografere, mens journalister og fagfolk så måbende til. Det viste sig, at kisten indeholdt en voksen mand, måske omkring 40 år gammel, og som havde fået hjernen fjernet gennem næsen som en del af balsameringsprocessen.

Salima Ikram fra American University i Cairo (AUC) lod efter pressekonferencen vide, at fundet var ekstremt vigtigt, men at det næsten er umuligt at grave i Sakkara uden at finde noget. Campbell Price, kurator i den ægyptiske og nubiske samling på Manchester Museum, udtalte sig også: "Det (fundet, red.) er meget imponerende størrelsesmæssigt, men det er blot mere af det samme. Det adskiller sig ikke fra det tidligere fund." Campbell Price håber, at Antikvitetsministeriet vil gøre de arkæologiske data tilgængelige, og at fundet kan give nye indsigter i, hvordan kistedesign udviklede sig over tid; det ved man en del om for det sydlige Ægyptens vedkommende, men mindre, når det gælder den nordlige del af landet. Ikke desto mindre var begge forskere spændte på de muligheder, som fundet giver for at lære mere om Sakkara og de mennesker, der lod sig begrave her.

Selve størrelsen af de to fund åbner for muligheder for at lave stamtræer over familier, der blev begravet i området og give måske kaste lys over genstande, der er udgravede tidligere og som vi endnu ikke har kunnet sætte i korrekt kontekst. "Vi kan studere ligheder mellem disse nye fund og kister uden proveniens i europæiske museer og måske matche "forældreløse" kister med en nyfunden", siger Campbell Price.

Ligesom de 59 kister, der blev fundet tidligere og præsenteret i oktober 2020, stammer sarkofagerne fortrinsvis fra Sentiden, 26. dynasti (664-525 f.Kr.). Nogle er dog yngre end det, for eksempel fra Ptolemæertiden (305-30 f.Kr.). Aidan Dodson fra University of Bristol forklarer i den anledning, at samtidens begravelsesarbejdere ikke begyndte helt fra bunden. De genbrugte ældre, allerede røvede grave og var altid på udkig efter passende steder, de kunne placere nye begravelser, sågar under Trinpyramiden. Derfor er Sakkara så "pakket" med begravelser, der spænder over tusinder af år.

Ingen af de seneste fund er formelt publicerede, så ægyptologer og andre interesserede må nøjes med at finde information ud fra de få billeder, der er givet til pressen. Det er meningen, at kisterne og de øvrige fund skal fordeles mellem flere forskellige museer, herunder GEM. El-Anany nævnte ved pressekonferencen, at der ligefrem kan blive tale om pladsmangel, da arkæologerne ikke er færdige med deres udgravninger endnu.

■ Lagt på nettet 14. november 2020
<https://www.smithsonianmag.com/history/archaeologists-are-just-beginning-uneearth-mummies-and-secrets-saqqara-180976301/>

Kister fra Nye Rige

Sakkara er uden tvivl den lokalitet, der har trukket de største, arkæologiske overskrifter i det sidste halve år. Få måneder efter de to store kistefund annoncerede ægyptiske arkæologer under ledelse af Zahi Hawass, at man havde gjort endnu en meget stor opdagelse på gravpladsen. Denne gang drejede det sig om en lang række genstande fra Ny Rige, og fundet vil ifølge Zahi Hawass både omskrive Sakkaras historie og gøre stedet til en endnu vigtigere destination for turister. Hawass sagde i den anledning, at de nyopdagede genstande blandt andet kastede nyt lys over den Teti-kult, der florerede på lokaliteten i det 18. og 19. dynasti, hvor embedsfolk blev begravet rundt om Teti-pyramiden.

Blandt de vigtigste opdagelser er fundet af 52 skaktgrave på hver 10-12 meters dybde, indeholdende flere hundrede trækister fra Ny Rige. Fundet er vigtigt af flere årsager, men især fordi det er første gang man finder kister fra den tid i Sakkara. Kisterne, der er antropoide, er dekorerede med de guder, der blev tilbedt på den tid sammen med forskellige uddrag fra Dødebogen. Der blev også fundet statuer af Osiris og Ptah-Sokar-Osiris, statuer af Anubis, mumiemasker af træ, brætspil, shabti-figurer af træ, sten og fajance, en velbevaret stele med inskriptioner, keramik og ikke mindst en 4 meter lang og

Zahi Hawass undersøger en mumie. Foto Al Ahram Online.

1 meter høj papyrus med Dødebogens kapitel 17.

Arkæologerne fandt desuden et tempel viet til dronning Nearit, Tetis hustru. En del af templet har dog været afdækket tidligere. Ved de nye udgravninger opdagede man på den sydøstlige side af templet tre lagerhuse til opbevaring af offergaver og værktøjer.

■ Lagt på nettet 16. januar 2021
<https://english.ahram.org.eg/News/398931.aspx>

Sohag byder velkommen

Byen Sohag og omegn 222 km nord for Luxor har to vigtige seværdigheder at byde på, som i år er blevet officielt åbnet for turister: templet i Athribis og gravpladsen el-Hawawish. Templet stammer fra ptolemæisk tid. Det er viet til løvegudinden Repyt og rummer et væld af spændende tekster og illustrationer. Et tilhørende mammisi blev fuldført af Hadrian. Det arkæologiske og epigrafiske arbejde ledes af Christian

Leitz fra Tübingen (med deltagelse af Ole Herslund fra DÆS). Et museum blev åbnet i Sohag i 2018.

Gravpladsen el-Hawawish rummer udsmykkede grave fra Gamle Rige og Første Mellemtid for beboerne i byen Akhmim 5 km nordøst for Sohag. Gravene er udgivet af Naguib Kanawati m.fl. fra Macquarie University, Sydney. Akhmim var i Nye Rige hjem for dronning Teyes familie. I nyere tid har byen været kendt for sin vævekunst.

Nær Sohag ligger også Det Hvide Kloster, hvor Shenute var abbed. På Nilkrydstogterne Cairo-Luxor med DÆS-medlemmer i 2017 og 2018 overnattede vi i byen, men uden at få mulighed for udflugter fra skibet. Det bør der nu laves om på! (LM)

■ Lagt på nettet 2. marts 2021

<https://english.ahram.org.eg/News/405204.aspx>

■ Om projektet se https://en.wikipedia.org/wiki/Athribis_Project med link til bl.a. en virtuel rundvisning i templet.

■ Om museet: <https://www.egypttoday.com/Article/4/84736/In-Pics-A-sneak-peek-inside-Sohag-National-Museum>

■ En udstilling, der fokuserer på byen Akhmim, "Akhmim. Egypt's Forgotten City", og dens bysbørn kan ses i Berlin i James Simon Galerie fra 21. maj til 12. september 2021. (LM)

<https://www.smb.museum/en/museums-institutions/james-simon-galerie/home/>

Dendera

Turisme- og antikvitetsministeriet har i løbet af 2020 gjort restaureringen af Hathor-templet i Dendera færdig. Man har blandt andet arbejdet på templets facade, haller og fødselshuset. En del af restaureringsprojektet har desuden været at udvikle pladsen rundt om templet til en slags open air-museum. Mustafa Waziri, der er generalsekretær i Supreme Council of Antiquities (SCA) fortæller, at der nu er 12 krypter under templet, der er åbne for publikum. Hidtil har kun en enkelt været åben. Gæster i templet kan også igen bevæge sig op på taget.

Templet i Athribis. Foto Ole Herslund.

Abdel-Hakim el-Sagheer er daglig leder af templet i Dendera, og han siger, at restaurerings- og konserveringsprojektet har været undervejs længe. Man begyndte tilbage i 2005, måtte stoppe med det arabiske forår i 2011 og kom først i gang igen i 2017. Sammen med franske arkæologer begyndte man i 2019 at sætte blokke, steler og statuer fundet i området og efterladt *in situ* på sokler. Det er disse genstande, der nu udgør open air-museet, ligesom man også har fundet genstande frem fra opmagasineringsrum i området.

Der er også placeret statuer på nye sokler foran templets indgang, herunder statuer af Hathor, Bes og Nekhbet.

■ Lagt på nettet 3. marts 2021

<https://english.ahram.org.eg/News/405260.aspx>

Esna

Ægyptiske og tyske arkæologer er nu tilbage i Esna-templet, hvor de fortsætter restaurering og konservering, et arbejde, der begyndte i 2018, men som blev afbrudt af pandemien. Store dele af templets vægge og indskrifter har i

Tempelloftet i Esna restaureres. Foto februar 2020 LM.

århundreder været dækkede af tykke lag af sod, støv og skidt, fugleklat, hvepsebo og saltkrystaller. Det er derfor tiltrængt med både restaurering og konservering af templet. Det er også meningen, at templet skal fotodokumenteres. I det 19. og 20. århundrede krøb bebyggelse ind på templet, hvilket også har slidt hårdt på bygningerne. Man mener desuden, at templet under Muhammad Ali Pasha, der regerede i Ægypten fra 1811, blev brugt til at opbevare bøndernes bomuldshøst i. Hisham el-Leithy, der leder Dokumentationscenteret tilknyttet arbejdet i Esna-templet, fortæller, at arkæologerne og konservatorerne siden december 2018 har gennemført fem konserverings- og dokumentationskampagner. Her har man rensat sod og snavs af væggene, og det er nu muligt at se indskriftene og deres farver i templet. Han nævner templets astronomiske loft som noget særligt i denne henseende.

■ Lagt på nettet 5. november 2020
<https://english.ahram.org.eg/News/390113.aspx>

Aswan

Under udgravninger i Qubbet el-Hawa har arkæologer fundet en kvinde begravet med en skål mellem benene. Skålen, der har spor efter et brand- og røgelsesoffer, lå tæt på den døde kvindes underliv. På den måde kunne røgelse optaget gennem vagina også i efterlivet afhjælpe de smerter, kvinden formentlig led af. Brandofferet har formodentlig bestået af stegt kød, urter eller sur mælk. Forskerne mener også, at kvinden led af stærke smerter på grund af et bækkenbrud. Det er ikke muligt at påvise, hvad der ligger til grund for skaden, men den kan være forårsaget af et fald. Det var ikke selve bruddet, man behandlede med brand- og røgelsesofre, men smerterne.

Kvinden, der hed Sattjeni, en datter af Sarenput II, Elefantines guvernør, blev fundet under udgravninger allerede i 2016. Hun levede ca. 1800 f.Kr. og var mor til guvernør Heqaib III and Amenseneb, to af de højest placerede embedsmænd på Elefantine under Amenemhat III. Sattjenis grav er stor og ligger sammen med andre grave fra 12. dynasti. Hun døde som godt og vel 30-årig, dog ikke på grund af bækken-skaderne.

Vi kender til smertebehandling med røgelse via de kvindelige kønsorganer fra medicinske papyri, men det er første gang vi ser "bevis" for behandlingen. Det forklarer under Alejandro Jiménez Serranos, Universitetet i Jaen, Andalusien, som har stået i spidsen for udgravningerne.

■ Lagt på nettet 18. november 2020
<https://www.dailymail.co.uk/sciencetech/article-8961247/Gynaecology-ancient-Egypt-REVEALED.html>

MUSEUMSNYT

Faraonernes gyldne parade

Den 3. april kl. 17.30 (Cairo-tid) begav 22 kongelige mumier sig ud på endnu en etape af deres lange rejse mod evigheden til deres nye mausolæum i National Museum of Egyptian Civilization (NMEC, i daglig tale kaldet "neme"). Begivenheden blev sendt live til hele verden, men da landets præsident Abdel Fattah al-Sisi skulle sidde sikkert indendørs i to timer, var programmet klippet sammen af kortere uddrag af selve udkørslen fra museet på Tahrirpladsen og ankomsten 5 km mod syd i bydelen Fustat, kombineret med optagelser lavet tidligere af dansescener i Sakkara og Deir el-Bahari samt forskellige arrangementer inde i NMEC.

Disse begyndte med at kultur- og turistminister Khaled al-Anani tog præsidenten på en hastig og ordrig omvisning i museet, hvor den opmærksomme

Foto Egyptian Museum.

seer i farten vil have bemærket, at der ved den ene væg var opstillet en aldrig tidligere udstillet torso af en af Akhenatens kolossalstatuer fra Karnak (K38) med et af hans løse hoveder (G14) anbragt ovenover. Bagtæppet i festsalen,

hvorpå der blev projiceret forskellige reportager, viste sig at skjule 100 medlemmer af Orchestra of Philharmonic Union, som gav en mindeværdig opførelse af en symfoni komponeret til lejligheden af Hesham Nazeh. Ud over de

tre maleriske solosangerinder var det, der især står tilbage i hukommelsen, tre kvindelige slagtøjsmusikere, hvoraf især en billedskøn dame med et ansigt som hugget i sten for 4000 år siden var dybt fascinerende. Selve værket var i sin essens arabisk med referencer til folke-musikken (soloer af nay og rebaba), og den hyppige brug af en moderne harpe gav også klanglige minder om det gamle Ægypten, som vi forestiller os det. Koret sang ikke blot på arabisk, men også på oldægyptisk. Man genkendte en "tilbedelse af Isis" (noget så usædvanligt som en tekst, redigeret af Dr. Maissara Abdallah Hussein, fra det lille romerske Deir el-Shelwit-tempel på vestbredden af Luxor), og også en hymne fra Dødebogen var inddraget.

Slutscenen var også betagende. Kun ledsaget af kameraet gik præsidenten helt alene gennem den meget lange gang i museet ud til indgangen, hvor det store, logistiske regnestykke gik op, for her drejede vognene med de kongelige mumier netop ind. Præsidenten stod ubevægelig og modtog sine forgængere i embedet.

At se processionen (gentaget utallige gange fra forskellige vinkler) var som at se en kongerække live. Som de old-ægyptiske var den redigeret og bestemt af de forhåndenværende, identificerede mumier af 18 regenter og 4 dronninger. Efter Amenhotep III og hans dronning Teje var der et hul til Sethi I. Den mumie, der formodes at være Ramesses I's, ligger stadig i Luxormuseet (den var tidligere blevet stjålet og endte i Canada, inden den blev bragt tilbage). Mumien af hans forgængere Horemheb og Ay er ikke identificeret. Tutankhamons skal formentlig overflyttes til og derefter formentlig forblive i det nye GEM sammen med hans gravudstyr (hans "gyldne parade" er i skrivende stund ved at blive forberedt). Hans far Akhenatens ramponerede mumie er der stadig strid om, og Nefer-titis er ej heller endeligt identificeret.

Efter de store gravrøverier under Ramesses XI blev de intakte kongelige mumier i det følgende dynasti flyttet fra

deres grave, og, efter at være forsynet med deres ID-kort i en snor, genbegravet bl.a. i Amenhotep II's grav i Kongernes Dal og i dronning Inhapis grav i Deir el-Bahari (TT 320). Her blev de genopdaget i 1881. Familierelationerne mellem de fleste er blevet bekræftet af moderne DNA-analyser, men der er stadig usikkerhed omkring visse af dem (se f.eks. Kim Ryholt, 'Hatshepsuts mumie og historien om en løs tand', *Papyrus* 2007/2, s. 18-23). (LM)

■ Lagt på nettet d. 3. april 2021
<https://www.egyptianhistorypodcast.com/news-the-pharaohs-parade/>
<https://see.news/pharaohs-golden-parade-symphony/>

■ Om hymnen til Isis: <http://egypttoday.com/Article/4/100578/English-translation-of-the-Hieroglyphic-song-at-the-Golden-Parade>

■ Videorundtur på museet:
<https://www.facebook.com/luxortimesmagazine/videos/198207121807557/>

■ Læs mere på museets hjemmeside her: <https://nme.gov.eg/>

NY OVERSÆTTELSE AF BALSAMERINGS-PAPYRUS

I det gamle Ægypten blev balsamering betragtet som hellig, og viden om processen var meget få personer forundt. Ægyptologerne mener, at størstedelen af håndværkets hemmeligheder sandsynligvis blev overleveret mundtligt, så der findes næsten ingen skriftlig dokumentation. Indtil for nylig var der kun fundet to tekster om mumificering. Det var derfor en stor overraskelse, da ægyptologer på Louvre og Københavns Universitet for nylig opdagede, at der i en medicinsk tekst, der ellers primært handler om urtemedicin og hudlidelser, var inkorporeret en vejledning i balsamering. I forbindelse med sin ph.d.-afhandling har ægyptolog **Sofie Schiødt** fra Københavns Universitet oversat og redigeret manualen med balsamerings-teknikkerne, som er den ældste, der nogensinde er fundet. Hendes oversættelse er baseret på studier af papyrussen efter den er blevet konserveret, hvilket

Sofie Schiødt.

har gjort læsningen lettere og ændret vores forståelse af tekstens indhold betydeligt.

Papyrussen dateres til det 18. dynasti, ca. 1450 f.v.t. Læs hele historien om Sofie Schiødts oversættelse af papyrussen på ToRS' hjemmeside.

■ Lagt på nettet 2. marts
<https://tors.ku.dk/nyheder/2021/overraskende-fund-giver-ny-viden-om-mumificering-i-oldtidens-egypten/>

NETNYT

Louvre database

Det kan nu lade sig gøre at besøge samlingerne på Louvre fra sin sofa, da museet er begyndt at lægge hele sin database på nettet. Den opdateres løbende. I skrivende stund ligger der 2422 ægyptiske objekter. (LM)

■ <https://collections.louvre.fr/en/>

THEBAN MAPPING PROJECT IGEN ONLINE

ARCE (American Research Center in Egypt) og AUC (American University Cairo) har sammen med Kent Weeks endelig relanceret den store Theban Mapping Project-hjemmeside, der først og fremmest handler om Kongernes Dal. Den kom online igen i december 2020 efter at have været taget ned af økonomiske årsager i en længere årrække. Siden er flot og moderne og fungerer upåklageligt, ligesom beskrivelser, grundplaner, bibliografier m.v. er kommet med over på den nye. Det er billederne fra den gamle hjemmeside også, og de er det eneste element, der virker bedaget på den nye side og ikke rigtigt spiller med det øvrige design.

■ Se siden her: <https://thebanmappingproject.com/>

Hvad skete der med Akhenatens kolosser i Karnak?

Lise Manniche

**Post til en afdød:
Nebetitefs genfundne brev**

Rune Nyord

Hyæner

Lise Manniche

**En ildelugtende historie:
purpurfarve i tekstiler**

Andrea Byrnes

Podemanns runde dag

Paul John Frandsen

Malqata Nord

Lise Manniche

Siden sidst

Louise Alkjær

